

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI A.A.BAKIXANOV
ADINA TARİX İNSTİTUTU**

ƏHMƏD ZƏKİ VƏLİDİ

AZƏRBAYCANIN TARİXİ COĞRAFIYASI

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Abbasqulu ağa Bakıxanov adına Tarix
İnstitutunun elmi şurasının qərarı ilə nəşr edilir.*

**“TƏHSİL”
Bakı-2009**

Türkcədən çevirəni, ön sözün, şərh və qeydlərin,
göstəricilərin müəllifi
əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor
Budad-Vaqif Piriyevdir.

Elmi redaktor: **Y.M.Mahmudov**
əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:
Ş.F.Fərzəliyev, *tarix elmləri doktoru, professor*
T.Nəcəfov, *tarix elmləri namizədi*

Əhməd Zəki Vəlidi
M52 Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı “Təhsil”, 2009, 112 səh.

Ə.Z.Vəlidinin “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası”na həsr olunmuş əsəri (məruzələri) bu sahədə atılmış mühüm addım olması və elmi əhəmiyyətinə görə diqqəti cəlb edir. Əsərdəki 700-ə yaxın yer adları - toponimlər Azərbaycanın, xüsusilə Şirvan bölgəsinin zəngin tarixə malik olduğunu bir daha təsdiqləyir. Müəllifin orta əsrlərə dair əksər mənbələrdən bəhrələnməsi onun əsərinin yüksək elmi səviyyədə meydana gəlməsinə imkan vermişdir. Məruzələrin Azərbaycan dilində nəşri Azərbaycan oxucusunun, ilk növbədə bu sahə ilə maraqlananların əsər ilə yaxından tanış olmalarına şərait yaradır. Əsər tarixçi mütəxəssislər, coğrafiyaşünas alimlər, tələbələr və həmin sahə ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur.

M 4306020600 2009
053

© “Təhsil”, 2009

ƏHMƏD ZƏKİ VƏLİDİ TOĞANIN “AZƏRBAYCANIN TARİXİ COĞRAFİYASI” DOĞMA DİLİMİZDƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda Azərbaycan tarixinə dair müxtəlif dillərdə olan və xarici ölkələrdə saxlanılan ilk mənbələrin və qiymətli tədqiqat işlərinin nəşrini və tərcüməsini nəzərdə tutan proqramın icrasına başlanmışdır. Türk dünyasının görkəmli siyasi xadimi və istedadlı alimi kimi şöhrət qazanmış Əhməd Zəki Vəlidi Toğanın “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası” əsərinin Azərbaycan dilinə çevrilərək nəşr olunması da həmin proqram çərçivəsində həyata keçirilir.

Ə.Z.V.Toğanın zəngin elmi yaradıcılığında türk xalqlarının tarixi, ictimai-siyasi və mədəni həyatı mühüm yer tutur. Görkəmli alimin diqqətini cəlb edən əsas ölkələrdən biri də Azərbaycan idi. Onun Azərbaycanın etnoqrafiyası, tarixi və tarixi-coğrafiyasına həsr olunmuş əsərləri elmi dəyərinə görə xüsusilə seçilir. Müəllifin “İslam ensiklopediyası”nda nəşr olunmuş “Azərbaycan” məqaləsi bu baxımdan diqqəti daha çox cəlb edir. Həmin məqalədə Azərbaycan tarixinin, demək olar ki, bütün dövrləri, mərhələləri, yığıcam şəkildə də olsa, işıqlandırılır. Alimin “Araz”, “Arran” və digər məqalələri də tariximizin araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ə.Z.V.Toğanın Azərbaycana həsr olunmuş tədqiqatları içərisində **“Azərbaycanın tarixi coğrafiyası”** əsəri daha çox maraq doğurur. Bu əsər əslində alimin 1928-1931-ci illərdə İstanbul universitetində oxuduğu mühazirələrdən ibarət olsa da, elmi səviyyəsinə görə digər əsərlərindən geri qalmır. Görkəmli alimin 4 mühazirədən ibarət olan bu əsərində əsasən Azərbaycanın şimal bölgəsinin - Şirvanın, Şəkinin və başqa yaşayış məntəqələrinin tarixi-coğrafi vəziyyətindən bəhs olunur. Müəllif Dərbənd, Bərdə, Samur körpüsü, Abxaz, Quba, Şabran, Şamaxı, Bərzənc, Bakı, Ərəş, Şəki, Zaqatala ərazilərinin toponimlərindən söhbət açır, onların mənasını, tarixini açıqlayır. Əsərdə 700-ə qədər toponimin (eyni toponimin müxtəlif variantları daxil olmaqla) verilməsi alimin nə qədər zəngin elmi biliyə malik olduğunu göstərir. Ərəb, fars, rus, türk, başqırd dilləri ilə yanaşı alman və avropa dillərindən bəhrələnməsi ona elmi yaradıcılığında böyük uğurlar qazandırmışdır. Həcmcə çox da böyük olmayan bu əsərdə (cəmi 51 səhifə) alim 50-ə qədər ilk mənbədən istifadə etmiş, bir çox görkəmli şərqşünas alimlərin əsərlərindən bəhrələnməmişdir.

Ə.Z.V.Toğan öz mühazirələrində haqqında danışdığı hər bir toponimin müxtəlif deyiliş formalarını nəzərə çatdırmaqla, onun müxtəlif dövrlərdə, ayrı-ayrı xalqların dilində səslənmə variantlarını da açıqlamağa cəhd göstərmişdir. Bu baxımdan Abşeron, Bakı, Şabran, Şəki, Dəhnə, Dərinq və b. toponimlərin müxtəlif deyiliş variantları diqqəti cəlb edir. Əsərin məziyyətlərindən biri də budur ki, müəllif toponimlərin adlarını əksər hallarda türk dilində versə də əski (ərəb) əlifba

ilə, ya da ancaq ərəb əlifbası ilə nəzərə çatdırır. Bu isə oxucunun toponimin əsl adını müəyyənləşdirməsinə əlverişli imkan yaradır.

Ə.Z.V.Toğanın “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası” əsərində çoxsaylı toponimlərimizlə yanaşı, Azərbaycanın orta əsrlərdəki tarixi-siyasi coğrafiyası barədə də maraqlı məlumatlar vardır. Alim öz tədqiqatında ilk mənbələrə əsaslanaraq Azərbaycanın şimal sərhəddinin Dərbəndin şimalına qədər uzandığını təsdiq edir, ayrı-ayrı Azərbaycan ərazilərinin inzibati-ərazi bölgüsünü, müxtəlif hadisələr, müharibələr nəticəsində baş vermiş dəyişiklikləri ətraflı şərhləyir.

Ə.Z.V.Toğan öz tədqiqatında hər bir toponimin tarixi keçmişinə lazımı diqqət yetirir, xüsusilə böyük şəhərlərə, yaşayış məskənlərinə aid tarixi hadisələri oxucunun diqqətinə çatdırır. Yeri gəlmişkən, o, belə hallarda adı şərhçi kimi çıxış etmir, baş vermiş hadisələrə, bu barədə ayrı-ayrı tədqiqatçıların fikirlərinə müraciət edir və lazım gəldikcə onlara özünün tənqidi münasibətini bildirir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda müəllifin özü də qeyri-elmi, dəqiq olmayan fikirlər irəli sürür. Lakin bu xırda çatışmazlıqlar əsərin elmi dəyərinə ciddi təsir göstərmir.

Fikrimizcə Ə.Z.V.Toğanın “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası” əsəri yüksək elmi səviyyədə yazıldığı və Azərbaycan tarixi üçün mühüm əhəmiyyətə malik olduğu üçün onun Azərbaycan dilinə tərcümə olunması və Azərbaycan oxucusuna çatdırılması təqdirəlayiq haldır. Görkəmli tarixçimiz prof. V.Z.Piriyevin yaradıcı əməyinin nəticəsi olan bu tərcümə, kiçicik qüsurlarına baxmayaraq, əsərin orijinal mətninin məğzini, demək olar ki, bütünlüklə əhatə edir. Tərcüməçi alim əsərə “Ön söz” yazmış, müəllifin həyat və elmi yaradıcılığını qələmə almış, əsərin spesifik xüsusiyyətlərini açıqlamış, nəzərə çarpan çətinlikləri göstərmişdir. O, eyni zamanda, əsərin tərcüməsini şərhlərlə, qeydlərlə, terminlərin izahı ilə və çoxsaylı coğrafi adların, qəbilə, tayfa və sülalə adlarının göstəriciləri ilə daha da zənginləşdirmişdir. Tərcümənin məziyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, mütərcim müəllifin yalnız əski əlifba ilə verdiyi toponimlərin, sözlərin müasir əlifba ilə oxunuşunu da vermiş, ərəb və fars dillərində olan və tərcüməsi mövcud olmayan bir sıra mətnləri isə Azərbaycan dilinə çevirərək əsərə əlavə etmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanın görkəmli ortaəsrşünas alimi prof. V.Z.Piriyevin Ə.Z.V.Toğanın “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası” əsərini doğma dilimizə yaradıcılıqla tərcümə etmişdir. Əlbəttə, bütün bunlar, əsərin daha elmi və təkmilləşmiş şəkildə oxucuya çatdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şübhə etmirəm ki, prof. V.Z.Piriyevin bu tərcüməsi mütəxəssis ziyalıların, tələbələrin, ümumiyyətlə geniş oxucu kütləsinin türk dünyasının tanınmış alimi Əhməd Zəki Vəlidin Toğanın elmi irsi ilə daha yaxından tanış olmalarına kömək edəcək və hamı tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaqdır!

*Yaqub MAHMUDOV Əməkdar elm xadimi,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor*

ÖN SÖZ

Əhməd Zəki Vəlidi Toğan (1890-1970) ictimai-siyasi və elmi fəaliyyəti ilə dünyada və ilk növbədə türk aləmində tanınmış şəxsiyyətlərdən olmuşdur. Hələ gənc yaşlarından siyasətə qoşulan Vəlidi sonralar keşməkeşli həyat sürmüş, Başqırdıstanda bolşeviklər hakimiyyətə gələndən sonra mühacirət etmiş, Hindistandan tutmuş Fransa, Almaniya kimi ölkələrdə yaşamalı olmuş, lakin ömrünün əsas hissəsini Türkiyədə keçirmişdir. Müəllifin həyatına və elmi yaradıcılığına həsr olunmuş bölmədə onun keçdiyi ömür yolu ətraflı şərhlərlə bəlləşdirilir ki, o, 40-cı illərin ikinci yarısından məhsuldar elmi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Onun türk dünyasına, o cümlədən Azərbaycana həsr olunmuş əsərləri elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir. Bunlardan biri oxucuların istifadəsinə təqdim olunan məzkur “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası” əsəridir. Əsər əslində müəllifin 1928-1931-ci illərdə İstanbul universitetində oxuduğu 4 məruzədən ibarətdir. Həmin məruzələr sonralar “Azərbaycan Yurd birliyi məcmuəsi”nin müxtəlif nömrələrində nəşr olunmuşdur. Tərcümədə məruzələrin Rusiya EA Şərqşünaslıq İnstitutunun kitabxanasında mühafizə olunan surətindən (inv. 3578) istifadə edilmişdir.

Ə.Z.Vəlidinin “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası” əsəri (məruzələri), adından göründüyü kimi, sırf tarixi-coğrafi mövzuya həsr olunmuşdur. I məruzədə Dərbənd, Bərdə, Samur körpüsü, Abxaz, Quba, Şabran, Şamaxı, Bərzənc kimi toponimlərdən bəhs olunursa, II, III və IV məruzələr “Bakı - Ərəş - Şəki – Zaqatala” zonasının toponimlərinə həsr edilmişdir. Müəllif çoxsaylı toponimlərdən söhbət açır, onların tarixini şərh edir, bir qisminin lokalizasiyasını dəqiqləşdirməyə səy göstərir. Beləliklə, aydın olur ki, əsər, əsasən Azərbaycanın bir hissəsinin - Şirvanın tarixi-coğrafiyasını əks etdirir.

Ərəb, fars, rus, türk, başqırd dillərini sərbəst bilməsi, alman və s. avropa dillərindən bəhrələnməsi Ə.Z.Vəlidin bir çox orta əsr tarixi mənbələrindən faydalanmasına imkan yaratmışdır. Cəmi 51 səhifəlik məruzələrdə 50-yə qədər ilk mənbədən istifadə olunması, 30-dan artıq tanınmış şərqşünas alimlərə istinad edilməsi müəllifin bacarıqlı tədqiqatçı olduğunu, hər bir məsələyə ciddi yanaşdığı göstərir. Onun istifadə etdiyi ilk mənbələr sırasında Bəlazuri, Təbəri, İbn Xordadbeh, Əl-Yəqubi, İbn əl-Fəqih, İbn Rusta, Qudama ibn Cəfər, Əl-Məsudi, Əbu Düləf, Əl-İstəxri, İbn Havqəl, Əl-Müqəddəsi, Əl-Biruni, Əl-İdrisi, Əl-Qərnati, İbn əl-Əsəm əl-Kufi, Nəsəvi, Yaqut Həməvi, Zəkəriyyə Qəzvini, Fəzlullah Rəşidəddin, Həmdullah Qəzvini, Şərəfəddin Əli Yəzdi, Əbdürrəşid Bakıvi, İskəndər Münşi, Övliya Çələbi, Aşiq Çələbi, A.A.Bakıxanov və s. şərq müəlliflərinin əsərləri ilə yanaşı, Strabon, Ptolomey, Rubruk, Adam Oleari, Kaempfer, Hanvey, Vaxuşi və başqalarının əsərlərinə də təsadüf olunur.

Ə.Z.Vəlidi ilk mənbələrlə yanaşı, öz sələflərinin - bir çox görkəmli şərqşünas alimlərin - Karaulov, İ.Berezin, B.Dorn, S.Gmelin, V.Minorski, Sısoyev,

C.Zeynaloğlu, Sadiqi Rəhimzadə və başqalarının əsərlərini araşdıraraq onların fikirlərindən bəhrələnmiş və yeri gəldikdə öz tənqidi mülahizələrini də bildirmişdir. Bütün bunlar Ə.Z.Vəlidinin məruzələrinin zəngin elmi bazaya, əsasən malik olduğunu və elmi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.

Ə.Z.Vəlidinin əsərdəki siyasi, ictimai, dini mövqeyi də diqqəti cəlb edir. Əlbəttə, müəllif türkcülük mövqeyindən çıxış edir və bunu təbii qəbul etmək lazımdır. Onun udilərin “türk olmasını ehtimal etməsi” (IV), səfəvilərdən fərqli olaraq, osmanlıların Şirvəndəki fəaliyyətinə haqq qazandırması (IV), əksər hallarda səfəviləri pisləməsi (hansı ki, onlar da türkdürlər) bunu deməyə əsas verir. Müəllif dini baxımdan islamın sünni təriqəti tərəfdarı kimi çıxış edir. Ərəş əhalisinin “şüblər tərəfindən çox cəfaya məruz qaldığını” (III) yazan müəllif, şəhərin cəmə məscidində 50 ilə yaxın şüblərin təzyiqi üzündən cümə namazı qılınmadığını və bunun osmanlılar tərəfindən bərpə edildiyini xəbər verir (II). Ə.Z.Vəlidinin Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi barədəki mövqeyində də uyğunsuzluq nəzərə çarpır. O, bir tərəfdən “arranlıların ermənilərlə bir növ qaradaş olduqlarının anlaşıldığını” (I) yazır, Evliya Çələbinin Mahmudabad nahiyəsi əhalisinin erməni, gökdodak, türkmən, monqol və qumuq tayfalarından ibarət olması barədəki fikri ilə razılaşır (II), digər tərəfdən ermənilərin 1918-ci ildə Pir Hüseyn türbəsi üzərindəki tarixi (h. 684) dağıtdığını (II), Azərbaycanda nəşr olunmuş xəritədə Qanıq-suyu və Qubur-suyu çaylarının adlarının gürcü adları ilə verilməsinə (IV) təəssüflənir.

Ə.Z.Vəlidinin məruzələri, eyni zamanda özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

- Əsərdə (məruzələrdə) diqqəti cəlb edən əsas cəhət buradakı toponimlərin həddən artıq çox olmasıdır. Həcmcə heç də böyük olmayan bu əsərdə 700-ə yaxın yer adı verilmişdir. Bunun əsas səbəbi müəllifin, əksər hallarda toponimlərin müxtəlif yazılış formalarını diqqətə çatdırmasındadır. Tərcümədə bu cəhət nəzərə alınmış və müəllifin qələmə aldığı hər bir toponim və onların müxtəlif variantları, bəzi uyğunsuzluqlar nəzərə çarpdıqda belə, olduğu kimi verilmiş və kitabə əlavə olunan “Coğrafi adlar” göstəricisində də həmin şəkildə əks olunmuşdur.

- Müəllif istifadə etdiyi ərəb və fars dilli mənəb və ədəbiyyatdan əxz etdiyi iqtibasları, bəzən isə şəhər, kənd adlarını əski əlifba ilə yazmış və əksər hallarda onların tərcüməsini və ya latın əlifbası ilə oxunuşunu verməmişdir. Bunun müasir oxucu üçün çətinliyini nəzərə alaraq tərcüməyə ərəb və fars dilli mətnlərin, sözlərin Azərbaycan dilində tərcüməsi, toponimlərin isə latın əlifbası ilə oxunuşu əlavə edilmişdir. Belə yerlərdə mötərizədə verilmiş əlavənin axırında “-P.V.-” göstərilir. Mətnə eyni toponimin müxtəlif oxunuş variantları göstərildiyi hallarda onların latın əlifbası ilə oxunuşu da fərqli verilir.

- Ə.Z.Vəlidi əsərində türk dilində şeir parçalarından istifadə etmişdir. Azərbaycan və türk dillərinin yaxınlığı nəzərə alınaraq tərcümədə onların türkcə orijinal şəklinin saxlanması məqsədəuyğun sayılmışdır.

- Əsərdə çoxsaylı iqtibaslar mövcuddur. I məruzədə - 45, II məruzədə - 63, III məruzədə - 37 və IV məruzədə - 51 iqtibas verilir. Həmin iqtibaslar orijinalda sözün qarşısında böyük mötərizədə, məsələn, “[42]” şəklində verilmiş və hər səhifədə 1-dən başlayaraq nömrələnmişdir. Tərcümədə isə iqtibaslar sözün üstündə (məs.: Yaqut Həməvi¹⁰) verilir. Tərcüməyə əlavə olunmuş şərti işarələr aşağıdakıları bildirir:

* - *terminlər*;

(5) - *şərhlər, qeydlər, izahlar*;

(-5-) - *orijinal mətnin səhifələri*.

Zəki Vəlidinin məruzələri ayrı-ayrılıqda çap olunduğundan onların səhifələri ardıcıl deyildir: I məruzə - 35-48-ci, II məruzə - 1-15-ci, III məruzə - 123-132-ci, IV məruzə -145-156-cı səhifələrdə nəşr olunmuşdur. Bu cəhət nəzərə alınmış və hər bir məruzənin orijinaldakı səhifələri olduğu kimi verilmişdir.

Kitabın sonunda “Şərh və qeydlər”lə yanaşı, terminlərin, coğrafi adların, qəbilə, tayfa adlarının göstəriciləri verilir. Bildirildiyi kimi, Ə.Z.Vəlidin eyni toponimlərin, coğrafi adların müxtəlif deyiliş şəkillərini saxlamışdır. Məsələn, o, Abşeronun Abşiran, Afşaran, Əbşəran, Əfşəran, Bakının Bakeh, Bakuh, Bakuye, Şabranın Şabram, Şaburan, Şəkinin Şakha, Şəkə, Şəkən, Şəkin, Dəhnənin Daqana, Dəhinə, Dogina, Dərninqin Dərinq, Dərtiq və s. toponimlərin müxtəlif yazılış formalarını vermişdir. Bu cəhətə şəxs adlarının yazılışında da təsadüf olunur. Əsərin sırf tarixi-coğrafi xarakter daşdığı və hər bir toponimin müxtəlif deyiliş variantının müəyyən əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, müəllif bəzən səhvə yol versə belə, onların “Göstəricilər”də olduğu kimi saxlanması daha münasib sayılmışdır.

Bununla yanaşı, əsərdəki toponimlərin həddən artıq çoxluğu (təx. 700) müəyyən çətinlik törədir və onların “Göstərici”də dəqiq verilməsinə imkan yaratmır. Odur ki, “Göstərici” tərtib edilərkən heç də bütün toponimlərin səhifələrinin dəqiq göstərilməsinə cəhd edilməmiş, oxucuya məlum adların (məsələn, Kür, Bakı, Şəki, Şamaxı və s.) olduğu səhifələr bəzən qeyd olunmamışdır. Əsərdəki digər toponimlər, oxucu üçün maraqlı və bəlkə də, yeni olan yer adlarının səhifələrinin qeydiyyata isə dəqiq yerinə yetirilmişdir. Hər halda, bu sahədə nəzərə çarpacaq uyğunsuzluqlara görə üzrxahlığımı bildirirəm.

Sonda Azərbaycanın tarixi-coğrafiyası sahəsində özünəməxsus yer tutan bu kitabın Azərbaycan dilində nəşrə hazırlanmasında köməyi olmuş bütün həmkarlarıma - N.A.Əliyevaya, S.M.Qaşqaya, Ş.Mustafayevə, M.Ənsərliyə, T.Nəcəfliyə, F.Xəlilovə, “Göstərici”lərin tərtibində köməyinə görə M.N.Bəhramovaya öz dərin təşəkkürümü bildirirəm və güman edirəm ki, bu kitab Ə.Z.Vəlidinin Azərbaycan oxucusuna daha yaxından tanınmasında müəyyən mövqe tutacaq.

Vaqif PİRİYEV

əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor

ZƏKİ VƏLİDİ TOĞANIN HƏYATI VƏ ELMİ YARADICILIĞI¹

Zəki Vəlidi Toğan 1890-cı ildə dekabrın 10-da Başqırdistanın İsterlitamak mahalının Küzen kəndində anadan olmuşdur. O, ibtidai və orta təhsilini əvvəlcə Küzəndə, sonra dayısının (Həbib Nəcərin) Utəkdəki mədrəsəsində alır. Ərəb və fars dillərini kamil öyrənir və mükəmməl təhsil almaq üçün daha sonra Kazana gəlir. Artıq rus dilini bilən Zəki Vəlidi 1912-ci ildə buradakı Müəllim İnstitutunda təcrübə imtahanı verir və eyni zamanda Kazan Universitetinin tarix və ədəbiyyat fakültəsində ali təhsil almağa başlayır, ancaq ali təhsilini axıra çatdırı bilmir. O, universitet təhsilini uzun müddətdən sonra, yəni 1931-1935-ci illərdə Vyanada tamamlayır. Hələ Kazanda olan vaxtlarda məşhur şərqşünaslar N.Aşmarin və N.Katanovla yaxından tanış olan Zəki Vəlidi onların təşəbbüsü ilə elmi axtarışlara başlayır və nəticədə “Türk və tatar tarixi”nin ilk cildini 1912-ci ildə Kazanda nəşr etdirir. Bu əsərə görə o, Kazan Universiteti Tarix və Arxeologiya Cəmiyyətinə üzv qəbul edilir. 1913-cü ildə Kazan Universiteti, 1914-cü ildə isə Rusiya EA tərəfindən Fərqanə və Buxara bölgələrinə göndərilir. Burada dəyərli materiallar toplayan, elmi jurnallarda maraqlı məqalələr çap etdirən Zəki Vəlidi bir neçə elmi cəmiyyətə də üzv seçilir. O, 1912-1913-cü illərdən etibarən “Manas” dastanı və “İbn Xəldun”la da məşğul olur. 1914-cü ildə Birinci Dünya müharibəsi başladıqdan sonra onu orduya səfərbərliyə alırlar, lakin dostlarının köməyi ilə səfərbərlikdən saxlanılır. Bundan sonra o, çoxdan hazırladığı “Qeyri-rus məktəblərində rus dili müəllimi” kursundan imtahan verir və dəvət edildiyi Ufa şəhərinə gedərək Osmaniyə mədrəsəsində türk dili müəllimliyinə başlayır. Zəki Vəlidi artıq Ufada siyasi fəaliyyətə qoşulur və nəticədə Dumaya deputat seçilir. O, 1917-ci il noyabrın 29-da qurulan Milli Başqırd hökumətinin daxili işlər naziri olur. Ancaq 1918-ci il yanvarın 18-də Orenburq bolşeviklər tərəfindən işğal edildikdən sonra Zəki Vəlidi həbs olunur. Aprelin əvvəlində qaxax və başqırdlar Orenburqu bolşeviklərin əlindən geri aldıqdan sonra həbsxanadan çıxır. O, 1918-ci il iyunun 7-də Milli Başqırd hökumətini yenidən bərpa edir. Onun hökuməti 1920-ci ilin iyunun 29-na kimi həm sovetlərlə, həm də ağqvardiyaçılarla müəyyən tarazlıq saxlaya bilər. Lakin Leninin başqırd ordusunu dağıdıb başqa qüvvələrlə birləşdirmək əmrindən sonra, o, 1920-ci il iyunun 29-da gizləncə Türküstanə keçir. Zəki Vəlidi Türküstandakı mübarizəsi 1920-1922-ci illər arasında 3 ilə kimi davam edir. Burada olarkən təhlükəsizlik məqsədilə tez-tez yerini dəyişir. Bu dövrdə Bakıda keçirilən Şərq xalqlarının qurultayında iştirak edir. Zəki Vəlidi Türküstanda qaldığı müddətdə ruslara qarşı silahlı mübarizə aparmaqla yanaşı, səyahəti zamanı gəzdirdiyi yerlərdə elmi axtarışlarından da kənarda qalmır. Onun bu dövrdə topladığı qiymətli əlyazmalar sonralar Avropada və Türkiyədə yazıb nəşr etdirdiyi kitab və məqalələrin əsasını təşkil edir.

¹Məqalə “ELTURAN” [Milli məsələlər, 1996, № 1-2 (9)] jurnalından götürülmüş, müəllifləri Mirzə Ənsərli və Tofiq Nəcəflinin razılığı ilə kitaba daxil edilmişdir.

Artıq ruslarla mübarizə aparmağın mümkün olmadığını görəndə Zəki Vəlidi silahdaşları ilə 1923-cü ilin fevralın 21-də İrana keçir və Əfqanıstan yolu ilə Hindistana gedir. Onlar bir müddət burada qaldıqdan sonra 1923-cü il noyabrın 1-də gəmi ilə Bombeydən Türkiyəyə yola düşür, lakin vizaları olmadığı üçün bu ölkəyə buraxılmır və yenidən İzmir yolu ilə Avropaya gedirlər. Zəki Vəlidi və dostu Əbdülqədir İnan bir müddət Parisdə, sonra isə Berlində yaşamağa olurlar. Zəki Vəlidi Berlində gəlib çatana kimi keçdiyi yerlərdəki kitabxana və arxivlərə gedir, yorulmadan araşdırmalar aparır, türk tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinə aid qiymətli kitabları üzə çıxararaq toplayır. 1925-ci ilin martın əvvəllərində Türkiyənin o zamankı maarif naziri Doktor Rza Nur Berlində olarkən Zəki Vəlidi ilə görüşür və onu Türkiyəyə dəvət edir. Bu dəvəti qəbul edən Zəki Vəlidi və dostu Ə.İnan 1925-ci ilin mayın 20-də Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhərinə gəlirlər. Zəki Vəlidi Türkiyədə yaşadığı dövrü iki hissəyə bölmək olar: birincisi - 1925-1933; ikincisi - 1939-1970-ci illər (vəfatına kimi). O, 1927-ci ildə İstanbula gedir və İstanbul Universitetində müəllimlik etməyə başlayır. Dərs keçdiyi zaman oxuduğu mühazirələrini daşbasma və litoqrafiya üsulu ilə nəşr etdirməyə başlayır. Onun həyatında dərin iz buraxmış hadisələrdən biri də 1932-ci ilin iyulunda Ankarada keçirilən Türk Tarixi Tədqiq Cəmiyyətinin birinci konqresi olmuşdur. Baxışlarına görə onu burada möhkəm tənqid etsələr də, Zəki Vəlidi yenə öz fikirlərinin üstündə dayanır. Onu burada ali təhsili olmadığına və cahilliyinə görə də günahlandırır. Bütün bu haqsızlıqlara dözməyən Zəki Vəlidi 1932-ci il iyulun 8-də İstanbul Universitetində tutduğu vəzifədən istefaya çıxdığını bildirir və ləngimədən ali təhsilini tamamlamaq və doktorluq üzrə mövzu müdafiə etmək üçün Vyanaya gedir.

O, Vyana Universitetində həm universitet təhsilini tamamlayır, həm də 1935-ci il iyunun 7-də “İbn Fadlanın Səyahətnaməsi” mövzusunda doktorluq işi müdafiə edir. Onun doktorluq işi o dövrdə öz dəst-xətləri ilə seçilən şərqşünaslar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Doktor Zəki Vəlidi əvvəl Bonn, sonra isə Gettingen universitetlərində “Orta Asiya tarixi və islamıyyət” sahəsində müəllimlik edir. Artıq bu zaman onun “İbn Fadlanın Səyahətnaməsi” əsəri alman dilində Leypsiqdə çapdan çıxır, “Ə1-Biruni” əsəri isə ingilislər tərəfindən nəşrə hazırlanır. O, eyni zamanda türk və alman dillərində nəşr olunan məşhur elmi jurnallarda bir sıra məqalələr də çap etdirir. 1939-cu il sentyabrın 1-dən Türkiyəyə qayıdan Zəki Vəlidi İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində türk tarixi üzrə professor təyin edilir. Bu illərdə onun Əlişir Nəvai haqqında əsəri, “Tarix metodologiyası”, “Ümumtürk tarixinə giriş” kitabları da nəşr olunur. Əvvəllər Misirdə ərəb əlifbası ilə türk dilində çap olunmuş “Bugünkü Türküstən və yaxın keçmiş” əsəri 1940-cı ildə latın əlifbası ilə türk dilində yenidən çap olunur. İkinci Dünya müharibəsi zamanı Türkiyə ilə SSRİ arasında vəziyyət gərginləşərkən Z.Vəlidi 1944-cü il mayın 15-də “turançılıq təbliğatı ilə Türkiyədə SSRİ əleyhinə hərəkətdə olması” ittihamı ilə həbs edilərək 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum olunur. Ancaq bir

müddətdən sonra, yəni 1945-ci ilin oktyabrında azad edilir. 1934-cü ildəki tarix qurumu hadisəsi və 1944-cü ildəki irqçilik-turançılıq hadisələri böyük elm xadimi Zəki Vəlidinin elmi fəaliyyətinə çox böyük ziyan vurur. O, 1948-ci ildə yenidən İstanbul Universitetinə dönür və məhsuldar elmi fəaliyyətə başlayır. Zəki Vəli Toğan yeni dövrdə “Tarixdə üsul” əsərini nəşrə hazırlayır və 1950-ci ildə çap etdirir. 1953-cü ildə öz təşəbbüsü ilə yaradılan İslam Tədqiqi İnstitutuna müdir təyin edilir. Z.V.Toğanın adını dünyada məşhurlaşdıran hadisələrdən biri də 1951-ci ildə keçirilən Şərqsünaşların 22-ci Konqresi olmuşdur. Bu konqresdə o, sədrlik etmişdir. Sonrakı illərdə Zəki Vəli dünyanın bir çox ölkələrində elmi məruzələr oxuyur, araşdırmalar aparır, “Xatirələr” (İstanbul, 1969, 643 s.), “Tarixdə üsul” (İstanbul, 1969, 550 s.), “Ümumtürk tarixinə giriş” (2-ci nəşr, İstanbul, 1970, 537 s.) və “Türkün müqəddəratı üzərinə” (İstanbul, 1970, 240 s.) kimi irihəcmli əsərlərini nəşr etdirir. Z.V.Toğan 1970-ci il iyulun 26-da İstanbulda vəfat etmişdir. Onun cənazəsi Qaracaəhməd məzarlığında torpağa tapşırılmışdır.

Alimin yaradıcılığında türk xalqlarının tarixi, ictimai-siyasi və mədəni həyatı haqqında yazılmış sanballı kitab, kitabça və məqalələr üstünlük təşkil edir. O, türk xalqları içində xüsusi çəkisi olan azəri türklərinin də tarixinə, etnoqrafiyasına, ictimai-siyasi və mədəni vəziyyətlərinə dair silsilə elmi məqalələr yazıb müxtəlif illərdə və müxtəlif dillərdə buraxılan elmi-kütləvi jurnallarda və ensiklopediyalarda çap etdirmişdir. Z.V.Toğanın tədqiqatlarında Azərbaycan tarixinin qədim və orta əsrlər dövrünün müxtəlif problemləri xüsusi yer tutur. Alim öz araşdırmalarında tarixi etnoqrafiyaya xüsusi yer verdiyi üçün Azərbaycan tarixini, xüsusən də, etnoqrafiyasını daha geniş, ətraflı tədqiqata cəlb etmişdir. Onun bu sahəyə xüsusi meyil göstərməsi heç də təsadüfi deyildir. Məlumdur ki, 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasının obyektiv şəkildə öyrənilməsi sahəsində M.H.Baharlı tərəfindən ilk addımlar atıldı. Bu problemi xarici şərqsünaşlıqda ilk dəfə tədqiq edənlərdən biri məhz Z.V.Toğan idi. O, 1927-ci ildə “Azərbaycan etnoqrafiyasına dair” məşhur tədqiqatını işləyib nəşr etdirmişdir. Həmin məqalə 1933-cü ildə “Azərbaycan Yurd bilgisi” dərgisində təkrar nəşr olunmuşdur. O, seçdiyi mövzunun aktuallığını dərk etmiş və problemin dərinədən tədqiqində ilk qaynaqlara söykənmişdir. Toğan bu tədqiqatından sonra Azərbaycana şimaldan daxil olan türk tayfalarının mənşəyi məsələsinə və onların Azərbaycan toponimikasında qalan izlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Müəllif həmin dərgidə nəşr etdirdiyi “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası” məqaləsi ilə bu problemin öyrənilməsi sahəsində mühüm addım atdı. Onun “Ümumtürk tarixinə giriş” əsərində Azərbaycan tarixinin qədim və orta əsrlər dövrünə geniş yer verilmişdir. Alim Azərbaycanda məskunlaşmış qədim türk tayfalarının mənşəyi, Azərbaycan xalqının formalaşmasında onların rolu problemini açıqlamağa çalışmışdır. Toğan bu əsərində Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələlərini [Azərbaycanın miladdan öncə də türklərin vətəni olduğunu, miladdan sonra başqa türk tayfalarının şimaldan Azərbaycana axınını, Oğuz tayfalarının yürüşlərini,

Monqol işğalı zamanı Azərbaycanın ictimai-iqtisadi vəziyyətini, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin yaranması və fəaliyyətini] işıqlandırmağa cəhd göstərmiş və buna müəyyən mənada nail ola bilmişdir. Z.V.Toğanın Azərbaycanla bağlı əsərlərindən biri də Türkiyədə nəşr olunmuş “İslam ensiklopediyası”nda (c. 2, s. 91-118) çap etdirdiyi “Azərbaycan” məqaləsidir. Azərbaycan tarixinin mükəmməl icmalını özündə əks etdirən bu məqalə aşağıdakı başlıqlarla yazılmışdır: 1) Azərbaycanın bugünkü coğrafi və etnoqrafik vəziyyəti; 2) Azərbaycanın adı və tarixi sərhədləri 3) Ərəb istilası dövrü; 4) Azərbaycana gələn ilk türklər; 5) Ərəblər dövründə türklər; 6) Səlcuqlar dövründə türklər; 7) Azərbaycanda qıpçaq ünsürü; 8) İlxanilər dövründə Azərbaycanın türkləşməsi; 9) Azəri türk etnik qrupunun türkləşməsi; 10) İlxanilər dövründə ticarət yolları; 11) Ərəb və türk hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti; 12) Səlcuqlar və İlxanilər dövrünün Azərbaycanın mədəni həyatına təsiri; 13) XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycan; 14) Azərbaycana Osmanlı səfərləri; 15) Nadir şahdan sonrakı vəziyyət və rus istilası; 16) Azərbaycanda son dövr fikir və siyasi cərəyanlar. Müəllif məqalənin daxilində mövzuya uyğun olaraq mötərizə içində mənbənin adını göstərmiş və sonda verilmiş bibliografiyada isə Azərbaycan tarixinə dair müxtəlif dillərdə yazılmış əsərlərin siyahısını vermişdir. Tədqiqatçı alim “İslam ensiklopediyası”nda “Araz” (c.1, s. 355-357) və “Aran” (c. 2, s. 269-272) məqalələrini də çap etdirmiş və bu sözlərin həqiqi anlamlarını açmağa çalışmışdır. Z.V.Toğanın 1969-cu ildə İstanbulda çapdan çıxmış irihəcmli “Xatirələr” kitabında Bakıda keçirilmiş Şərqi xalqlarının 1 qurultayında, 20-ci illərdə Türkiyədə baş vermiş milli mücadilə dövründə İran yolu ilə Avropaya gedərkən Məşhəd şəhərində, sonralar Avropada və Türkiyədə yaşadığı zaman ünsiyyət bağladığı azərbaycanlılar haqqında maraqlı məlumat verilir. Z.V.Toğanın ayrı-ayrı məsələlərlə bağlı gəldiyi nəticələr diqqətəlayiqdir. Onun Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemlərinə dair tədqiqatları öz araşdırıcılarını gözəyir.

AZƏRBAYCANIN TARİXİ COĞRAFIYASI

Prof. Əhməd Zəki Validi

İstanbul Darülfünunda Türk tarixi ilə yanaşı olaraq, tərəfimizdən, həm də hər dörd semestrdə iki dəfə “Türküstanın və türklərin yayılma sahələrinin tarixi coğrafiyası” dərsləri deyilmişdir. Bunlardan “Şərqi və Qərbi Türküstanın tarixi coğrafiyası” 1927-28-ci və 1929-30-cu tədris illərində, “Türklərin yayılma sahələrinin coğrafiyası” isə 1928-29 və 1930-31-ci tədris illərində oxunmuşdur. Türküstanın tarixi-coğrafiyası nəhrlər üzrə - Amu-Dərya, Qaşqa-Dərya, Zərəfşan, Sır-Dərya, Çu, İle, Yeddisu, Tarim hövzələri, Çun-Dərya və Qazaxıstan çölləri (səhraları) üzrə tərtib edilmişdir. “Türklərin yayılma sahələri” kimi şimal-qərbi Çin, Monqolustan, Altay, qərbi Sibir, Ural və İtil, şimali Qafqaz, Krım, Azərbaycan, Xəzər dənizinin cənub sahilləri, Xorasan, şimali Əfqanıstan və şimali Tibet məmləkətləri nəzərdə tutulmuşdur. Bu dərslərə aid qeydlər mənim özümün (Ə.Vəlidinin -P.V.) və tələbəmin əlində dağınıq vəziyyətdədir. [Onları] indiyə qədər toplayıb nəşr etdirməyə müvəffəq olmamışıq. İndi ayrı-ayrı sahələrə aid dərslərin [mətnlərini] elmi məcmuələrdə, dağınıq bir şəkildə olsa da, çap etdirmək istəyirəm. [Buradakı] qeydləri yeni hərflərə çevirərək çap etməyi və [onların] təshihini, lazım gələnlər yerdə xəritə və sxemlərin tərtib və əlavəsini tələbələrimdən Pertev Naili və Hüseyn Nihal öz öhdələrinə götürmüşlər. Azərbaycana aid dərslər “Azərbaycan Yurd bilgisi”ndə də nəşr ediləcəkdir.

Məxəzlərin ixtisarı və işarələr

- 1) M.J. de Geoje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum I (= İstəxri), II (=İbn Havqəl), III (= Məqdisi), V (=İbn əl-Fəqih), VI (İbn Xordadbeh və Qudamə ibn Cəfər), VII (=İbn Rustah və Yaqubi coğraf.) VIII (=Məsudi, Kitab əl-tənbih)
- 2) Yaqut Həməvi, Mücəmm əl-büldan, Misir nəşri (=Yaqut g.)
- 3) Gibb Memorial VI = Yaqut Həməvi, İrşad əl-Arib (=Yaqut B.)
- 4) Gibb Memorial XX = Səmani, Kitab əl-Ənsab (=Səmani)
- 5) Gibb Memorial XXIII №1, = Həmdullah Qəzvini, Nüzhet ql-Qülub, farsca mətn (=H. Qəzvini, m.); XXIII, №2, kitabın ingiliscə tərcüməsi (=H.Qəzvini, r.)
- 6) Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (1), т. XXIX, Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе; İstəxri (=Karaulov,1); XXXI, İbn əl Fəqih (=Karaulov, П), XXXII, İbn Xordadbeh, Qudameh, İbn Rusta, Yaqubi (=Karaulov, III), XXXVIII Məqdisi, İbn Havqəl (=Karaulov, VII-IX)
- 7) Enzyklopaedie des İslam (= E.İ.)

- 8) Hüdud əl-Aləm, Руконисъ Туманского, Rusiya Akademiyasının nəşri, Leningrad, 1930 (=Hüdud əl-Aləm)
- 9) Записки Императорской Русской Академии Наук т. XXVI, приложение №1, 1875, Дорн, Каспий (=Дорн, Каспий) (-35-)
- 10) The Zafarnamah, by Mavlana Şarafaddin Ali of Yazd. Edited by Maulana Muhammed İlahdad, vol. 1, II, Calcutta, 1887 (=ZN)
- 11) Lestrangle, G., The Lands of the Eastern Caliphate (=Lestrangle, Caliphate)
- 12) Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана (=Бартольд, Обзор)
- 13) Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (=Marquart, Streifzüge)
- 14) Evliya Çəbbi, Səyahətnaməsi, İstanbul, I-VIII cild (= E.Çələbi)
- 15) Katib Çələbi, Cahannüma, İstanbul (= K.Çələbi)
- 16) Известия Азербайджанского комитета охраны памятников старины, искусства и природы (= И. Азкомстарис)
- 17) Известия Общества обследования и изучения Азербайджана (=И.О.О.И.Аз.)
- 18) Известия Азербайджанского археологического комитета (= И.Аз. ар. К.)
- 19) Бартольд В.В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. - Баку: 1925 (= Бартольд, Прикаспий)

I

Digər dərslərdə olduğu kimi, Azərbaycan haqqında danışıarkən də, əsas məqsəd buranın tarixi coğrafiyasına aid məxəzlərdə mövcud olan bütün faktları (qeydləri) bir yerə toplamaq deyil, yalnız bu ölkənin islamlaşmasından, xüsusilə türkləşməsindən sonrakı dövrlərinə aid məlumatı ixtisarla şərh etmək və tarixi əsərlərdə təsadüf olunan coğrafi adlara [uyğun] məskənlərin yerlərini mümkün olduqca dəqiq müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan sözü (E.İ. 141) İslam dövründə, əsl mənasında, Muğanın və Araz çayının cənubunda İraq-İ Əcəm, cənubi-qərbində Cibal və şərqində Deyləm və Gilan vilayətləri, şimalında Arran və Ərminiyyə, qərbində Rum sərhəd məntəqələri və sonra Rum (Anadolu) vilayətləri ilə hüdudlanan geniş vilayətin adı olmuşdur. Amma onun sərhədləri bəzi vaxtlarda dəyişilmişdir. Hal-hazırda Muğanla həmsərhəd olan Varsan, Bacərvan və Bərzənd də ona aid edilmişdir, cənubda Zəncan və Dinavər bura daxil olmamışdır. İbn əl-Fəqihə görə (s.285) Azərbaycan Bərdə ilə Zəncan arasında məmləkətdir; Azərbaycanın ən şimal şəhəri Varsandır; yəni Bərdə və Zəncan Azərbaycana daxil deyillər. Monqol zamanında

da belə olmuşdur Əl-Biruni (əl-Qanun əl-Məsudi) Ermənistandakı Sisian, Dəbi və Naxçıvanı da Azərbaycana aid etmişdir (2).

Azərbaycan istilahı daha geniş mənada Dərbəndə qədər indiki Qafqaz Azərbaycanını da əhatə edir. Dərbəndnaməyə görə islamın əvvəlində Azərbaycan Həmədan, Əbhər və Zəncandan Xəzər Dərbəndinə (Dərbənd-i Xəzərana) qədər uzanan ölkədir.² Həqiqətən, ilk islam tarixçisi Təbəri ərəblərin Xəzər ölkəsinə qədər uzanan ilk istilalarından (-36-) danışarkən, ancaq “Azərbaycan və Bab”ın, yəni Dərbəndin fəthindən bəhs etmişdir.³ Sasanilər dövründə Atropatenanın şimal hədudu Dərbənd olmuşdur. Bu Dərbənd divarlarında olan və yaxın vaxtlarda professor Paxomov və Neuberq tərəfindən oxunan sasanı-pəhləv kitabəsindən məlum olur. Burada qalanın sasanilərin Azərbaycan valisi (və ya təhsildarı) Bərzniş tərəfindən 553-cü ildə tikildiyi dəfələrlə qeyd olunur.⁴ Ərəb səyyahlarından Əbu Düləf (miladi X əsrin əvvəllərində yaşamışdır) nüsxəsi Məşhəd kitabxanasında olan risaləsində (İbn əl-Fəqihe əlavə, vər. 184^b), Gilandan Muğana vs Şirvanın “Bakuyə” şəhərinə gəlişindən bəhs edərkən “Azərbaycana gəldim” deyir. Evliya Çələbi də Qarabağ haqqında [danışarkən onun] “kiçik Azərbaycan şəhərlərindən” olduğunu⁵ deyir.

DƏRBƏND-BƏRDƏ: Azərbaycandakı keçmiş yolları öyrənərkən əvvəlcə Arranın paytaxtı olan Bərdəyə gələn yolları sonra Ərdəbilə gələn yolları, sonra Təbrizə gələn yolları və nəhayət, Sultaniyyəyə gələn yolları tədqiq edəcəyik.

Ərəb mənbələrində (İstəxri, s.192) Dərbənddən Bərdəyə qədər altı böyük dayanacağı olduğu göstərilmişdir. Dərbənddən 20 fərsəxdə* Samur körpüsü Cəsr-e Samur (P.V.); oradan 12 fərsəxdə Abxaz; Abxazdan iki günlük [məsafədə] Şirvan; Şirvandan üç günlük [məsafədə] Şamaxı; Şamaxıdan 14 fərsəxdə Kür çayının keçidi Bərzənc Məbər əl-Kor-e Bərzənc (P.V.); oradan 18 fərsəxdə isə Bərdə [yerləşir] Burada Samur çayı indi də vardır. Xəzər dənizinə tökülür. Dərbəndin cənubundadır. Abxaz indiki Quba şəhərinə və yaxud bir az aşağı tərəfinə uyğun gəlir. Şirvan indiki Dəvəçi stansiyasının şimalındakı xarabalardan ibarət olan keçmiş Şabrandır.

Şamaxıya (P.V.) bugünkü Şamaxıdır. Bərzəncin yerini irəlidə təyin edəcəyik. Bərdə isə bu gün Gəncənin cənub-şərqində Kiçik Tərtər çayının Kür çayına töküldüyü yerdən 15-16 km məsafədə Bərdə kimi adlanan kənddən ibarətdir. Dərbənddən Bərdəyə gedən yol göstərilən Dəvəçi stansiyasına qədər

²Mirza Kazım-Beg. The Derbend Namth., p. 25 (Azərbaycanın ilk həddi Həmədan və Əbhərdən və Zəncandan başlayır və Xəzran Dərbəndinə yetişir. Bu aralıqda nə qədər şəhər varsa onların məcmuna Azərbaycan deyirlər.

³Təbəri, de Goeje nəşri, I, 2660-2668.

⁴Е.Пяхомов, Г.Неуберг. Пехлевинские надписи Дербенда. -И.О.О.Из.Аз., № 8, вып. V, Баку, 1929, с. 29.

⁵Evliya Çələbi, II, 240.

indiki dəmiryol xəttinin yanı ilə getmiş, qarşı tərəfdə Bakıya [düz] getmədən dağlara tərəf yönələrək Şamaxıya çatmışdır.

SAMUR KÖRPÜSÜ, əlbəttə, indiki Samur çayı üzərində mövcud olmuşdur. Bu yerlərin coğrafiyasını öyrənmək üçün mühüm mənbələrdən biri “Dərbəndnamə”dir. Bu əsərin bizə gəlib çatan və Peterburqda nəşr olunan qismi əsərin axır zamanlarda dəyişilmiş və təhrif edilmiş şəkildən ibarət olub, Dərbənd ətrafının ilk ərəb istilasını dövrünə aid məlumatını əks etdirir. Kitabın hər hansı bir əfsanədən çox uzaq həqiqi bir hadisənin şərhdən (-37-) ibarət ərəbcə əslinin müəyyən hissəsi bir zamanlar İstanbulda mövcud olmuş və Münəccim Baş tərəfindən istifadə edilmişdir. Münəccim Başdan üzü köçürülmüş hissələr tərəfimizdən (Vəlid tərəfindən - P.V.) bir yerə toplanaraq çap üçün hazırlanmışdır. Tarix-e Bab əl-əvvab (P.V.) adını daşıyan bu əsər yalnız Dərbənd və ətrafına dair hadisələrin şərhdən deyil, İslam zamanındakı Dağıstan, Şirvan, Arran və Azərbaycanın mükəmməl tarixindən ibarət olmuşdur. Onun bizə gəlib çatan hissələri ərəb əmirləri, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şirvanşah Yəzid ibn Məzyəd övladlarının əhvalından bəhs edir. Samur nəhri hövzəsi qədim ərəblərdə “Ləzk”, yəni Ləzgilər ölkəsi Bilad əl-Ləzk (P.V.) kimi tanınır. Dərbənd tarixi (mənim nüsxəm, s.50) bunu şərq Ləzk və qərbi Ləzk kimi iki yerə ayırır. Buranın Samur sahillərindəki mühüm şəhəri Məsqət olmuşdur. Hələ İslamiyyətdən əvvəl sasanilər dövründə məlum bir şəhər idi. Hüdud əl-ələm [müəllifi] buradan islam ölkələrinə çoxlu əsir gətirildiyini söyləyir və Sərir, yəni Avarlar ölkəsinə tabe olduğunu göstərir (vərəq 38^b). İbn Xordadbeh (s.124) və İbn Fəqih onun müstəqil bir şəhər olduğunu deyirlər. Bəlazuri də [bu şəhərdən] xəbər verir (s.204). Yaqut (Məsqət - P.V.-məqaləsi) bu şəhər haqqında “Xəzər dənizi sahilində bir rustakdır. Əhalisi müsəlmandır. Ləhz (Ləzgi)lər arasında qüvvət və şövkətə malikdir” yazır. Məsudi (Müruc, II, 74)⁶ burada sasanilərdən qalan maraqlı binaların olduğundan söhbət açır. Dərbənd tarixinə görə, Məsqət Samur çayının mənsəbində olub, buraya Dərbənddən dəniz yolu ilə gəlirdilər (s.55) və həmçinin həmin çayın sağ sahilində mövcud idi ki, Dərbənddən gələrkən Samuru keçməyə ehtiyac duyulurdu (s.50). Səlcuqi Alp Arslanın komandanlarından Sav (yaxud Şad) Teqin 1067-ci ildə Dərbəndə olan səfərində Məsqəti Şirvanşahların əlindən almış və onun türk əsgərləri şəhəri xarab edib iç qalasını yıxmışlar. (s.63:Türklər əvvəlcə Məsqəti istila edib xaraba qoydular, şirvanlılardan qalanı aldılar, onun orta divarlarını dağıtdılar, beləliklə də, şəhəri rəislərin əlindən aldılar - P.V.).

Amma bu hadisədən sonra da Məsqətin adı çəkilir. Səlcuqi əmirlərindən Qara Tekin 1068-ci ildə bu Məsqətdə öldürülmüşdür (s.48). Demək, bu şəhər bu

⁶Bəlazuri (Fütuh əl-büldan P. V.), (Məsudi Müruc əl-zəhəb P.V.), Yaqut əl-Həməvi (Mücmə əl-büldan) kimi Avropada və Şərqdə çap olunmuş əsərlərdən danışırkən, düzgün səhifə, yaxud cild və səhifə göstərildiyi halda, Avropa nəşrləri istifadəyə məqbuldur. Misir nəşrindən istifadə edərəkən “Ms” işarəsi qoyuram.

gün Samur çayı mənsəbinin sağ tərəfində olan Fərhad kəndinin yerində, yaxud ətrafında mövcud olmuşdur. Dərbənd tarixi Məşqətə tabe olan Mehdiyev qalasından xəbər verir. Bu qala da Samurun sahilində idi. Şirvanşah Fəriburz 1065, 1069-cu illərdə [baş vermiş] Dərbənd səfərlərində, ilk növbədə buranı işğal etmişdir. Oğlu Əfridunu Dərbəndə hakim təyin etdikdən sonra Mehdiyevni hasarla əhatə edib və iç qala tikdirib [buranı] özü üçün paytaxt etdi. Dərbəndlilərin şirvanşahı Mehdiyevdən qovmaq məqsədilə təşkil etdikləri döyüş Qəlbən körpüsü (Qəntərə-ye Qəlbən - P.V.) yanında baş vermişdir (s. 45-49). Ehtimal etmək olar ki, ərəb mənbələrində adı çəkilən Samur (-38-) körpüsü bu körpüdən ibarət olub, Mehdiyev də indiki Samur stansiyası ətrafında mövcud olmuşdur.

Bu kitabda bundan başqa Məşqətə tabe olan, Samsuyə [adları] çəkilir. Məşqətlə bərabər bir də iki çayarası yaşayış yerlərinin (iki çayarası malikanələr - P.V.) adı çəkilir ki, [bunlar] böyük və kiçik Samur arasındakı yerlər olmalıdır.

ABXAZ - QUBA. Dərbənd ilə Abxaz arasında göstərilən fərsəx ölçüləri, əlbəttə, doğru deyildir. Samur Dərbənddən indi, ancaq 35-40 km, yəni 7-8 fərsəx [məsafədədir]. Lakin hər halda Dərbənddən Samura 20 fərsəx göstərilmişsə, Samurdan 12 fərsəx məsafədə olan Abxaz Qudyal çayı üstündəki Quba, Xaçmaz, Niyazabad (indi rus kəndi Mixaylovka) qəsəbələri yerinə düşməlidir. Ərəb dövründəki yol keçmiş şose yolu istiqamətində uzanmışsa Abxazın Quba olması daha inandırıcı görünür. Qudyal çayının əvvəlki adı, yəqin ki, başqa olmuşdur. Dərbənd tarixində (s.48) şirvanşahların Dərbənd səfərində Samurda: başqa bir də Rubas adlı bir çayı keçdikləri qeyd olunur. Bu çayın Qudyal (Rubas çay) (3) olduğunu zənn edirəm. Quba şəhərinə gəlincə, şərqşünas Berezin, Abbasqulu xan Bakıxanov və digər qubalılara istinadən, bu şəhərin 1758-ci ildə vəfat edən Quba xanı ləzgi Hüseyn Əli xan tərəfindən Nadirin zamanında o vaxta qədər indiki Xudat qəsəbəsində olmuş hökumət mərkəzini indiki Quba yerinə köçürmək məqsədilə, salındığını bildirir⁷. M.Baharlı “Qubanın yerində Nadirşah Gülistan adlı bir qübbəli saray tikmiş və ərəbcə “qübbə” kəlməsindən Quba adı meydana gəlmişdir” məzmununda bir rəvayət nəql edir⁸. Berezinə görə, şəhərin adı yerli əhalinin dilində onun mövcud olduğu çayın adı ilə Qudiyal kimi də adlanırmış⁹. Abxaz, yaxud Quba adına Dərbənd tarixində təsadüf edilməsədə, Abbasqulu xanın özünün Qubanın yanında şirvanşah Kavus ibn Keyqubadın (1345-1373) gözəl türbəsini gördüyünü söyləməsinə¹⁰ əsaslanaraq, burada daha əvvəldə, on dördüncü əsr Şirvanşahlar dövründə bir qəsəbə və ya şəhər mövcud olduğunu deməyə əsas vardır. Əslində Qubanın Nadir şah zamanından əvvəl qəsəbə olduğu, Dərbəndə yaxın [bir yerdə] sasani Qubadın adını bildiren Firuz Qubad adlı bir çayın

⁷Березин. Путешествие по Востку, т. II (1850), с. 63-74

⁸Аббасқулу хан Бақиханов. Гүлүстан-и Ірәм. - Бақı: 1926, с. XII.

⁹Березин, гөст. әсәр, s.72; Аббасқулу хан да kitabında (s.16) шәһәри Qudiyal (s.193) шәکلində yazmışdır.

¹⁰Gülistan-i İrəm, s. 71.

mövcudluğu Yaqut Həməvi¹¹ və ondan istifadə edən Həmdullah Qəzvininin¹² və Həmdullahın (-39-) sözünü təkrarlayan osmanlı müəllifi Aşiq Çələbinin əsərindən məlum olur. Həmdullahın sözünü Berezinin özü də səyahətnaməsində vermişdir. Aşiq Çələbi 1582-ci ilin başlanğıcında (983-cü ilin zilhiccə ayının ortalarında), bugünkü Xaçmaz dəmiryolu stansiyası qəsəbəsindən kcçərək Qubaya tabe olan kəndlərdə olduğu zaman, Quba şəhəri haqqında yerli əhalinin verdiyi məlumatı nəzərə çatdırır: “Quba bir dağın ətəyində bir qala ikən indi çoxdan xaraba vəziyyətdədir. İndi Quba nahiyəsi bir çox kəndləri əhatə edir. [Kəndlərin] çoxu dağlarda və soyuq yerlərdədir. Quba nahiyəsi ilə onun şimalında olan Dərbəndin arası üçgünlük yoldan artıqdır”¹³. Bununla əlaqədar, Aşiq Çələbi Həmdullah Qəzvininin Firuz Qubad şəhəri barədəki məlumatını şərh edir. Demək, Aşiq Çələbinin dövründə Quba şəhəri yox, yalnız Quba nahiyəsi və Quba şəhərinin qalığı (xarabalığı) mövcud idi. Xaçmaz və Quba Katib Çələbidə də (s.402) xatırlanır. Adam Oleari və Evliya Çələbinin səyahətnamələrində Quba xatırlanmır, yalnız Qudyal çayının mənsəbində mövcud olmuş Niyaz Abaddan bəhs olunur¹⁴ ki, indi onun yerində Mixaylovka adlı rus kəndi mövcuddur.

ŞABRAN - Bu marşrutda adı çəkilən “Şervan” hər halda Şabrandan ibarətdir. Yaqutun (Şamaxı - P.V.) məqaləsində həmin marşrutda, İstəxrinin bizə gəlib çatmayan nüsxəsindən köçürdüyü şəkildə, “Şervan” yerinə “Şabran” yazılmışdır. Aşağıda izah edəcəyimiz kimi, Şabrana, Şervanın paytaxtı olduğuna görə, Şervan deyilmişdir. Şabran bu gün bir şəhər olaraq mövcud deyildir. [Bu ad] Xaçmaz və Dəvəçi dəmiryolu dayanacaqları arasındakı məntəqənin nahiyə adı kimi işlənir. Qalanın yeri kimi indi Qubanın 30 km şərqində Bənd-Uzun Qışlaq stansiyasına yaxın “Padar Şabran” kəndi yanında dəmiryolu xəttinə bitişik olaq xarabalaları göstərilir. Dorn (Kaspi, 220) bu xarabalığın Butkov, Fren və Van Biberşteyn tərəfindən təsvir olunduğunu söyləyə, təəssüf ki, bu əsərlər İstanbulda yoxdur. Rusların beş verstlik* xəritəsində xaraba “Şabran qalası” məzkur Padar Şabranın şimalında göstərilmişdir. Fəqət A.Futuni bu yaxınlarda “Azərbaycanı tədqiq və tətəbbö cəmiyyəti” məcmuəsində nəşr etdirdiyi məqaləsində Şabrana görünür indiki Dəvəçiyə tabe olan Şah Nəzər kəndi (-40-) yaxınlığındakı xarabalarda tapmaq istəyir¹⁵. Hər halda köhnə Şabran Abxazdan (Qubadan) iki, Şamaxıdan üçgünlük məsafədə göstərilidiyindən onun Dəvəçi tərəfdə olması daha doğru hesab olunur. İran rəvayətlərindən istifadə edən ərəblər Şabrana da

¹¹Yaqut, g. - Firuz Qubad - P.V.- məqaləsi.

¹²H.Qəzvin, Gibb nəşrində (mt. s. 92) şəhərin adı yanlış olaraq (Firuz Abad - P.V.) verilmişdir. Bombay çaplarında və İstanbul əlyazmalarında (Firuz Qubad-P.V.) verilir. Qədim ərəb mənbələrinə görə, bu adda bir şəhər Tiflisin yanında da mövcud olmuşdur.

¹³Aşiq Çələbi. Mənzil əl-əvalim, Ayasofiya, №3466, vər. 247*; Niri Osmaniyyə, Jfe 3032, vər. 272^b.

¹⁴K.Çələbi, s. 396; Adam Oleari, rusca nəşri, Moskva, 1870, s. 511-517; E.Çələbi, II, 292-93; VI, 801. E.Çələbinin Şirvan ölkəsi haqqında verdiyi məlumatda coğrafi tərtibata riayət edilməmişdir. Katib Çələbidəki Quba, yəqin ki, indiki Xudatın özüdür.

¹⁵Из.О.О.И.Аз №.4 (1927), с.190.

Önüşirəvanın bina etmiş olduğunu göstərirlər (İbn Xordadbeh, 122; İbn əl-Fəqih, 218). Məqdisiyə görə (386), “Şirvan böyük şəhərdir, ovalıq ərazidə yerləşir. Binaları daşdandır. Came [məscidi] bazarlarda yerləşir və şəhərin ortasından çay axır. Şabranın qalası yoxdur. Əhalinin əksəriyyəti xristiandır”. İstəxinin Yaqut tərəfindən istifadə olunan nüsxəsinə görə, “Şabran kiçik şəhərdir, amma minbəri (came məscidi) vardır”. Hüdu əl-ələmə görə (33^a), Şirvan vilayət adıdır. Onun hökumət mərkəzi Şavrandır. Mixək daşı dünyanın hər tərəfinə buradan yayılır. Bu məntəqədə mixək daşı olmasından Əbu Hamid əl-Əndəlusi də xəbər verir¹⁶.

Yaqut və Gotadakı İstəxi nüsxələri Şabran haqqında bu məlumatı verirlər: “Bu dənizin (Bəhri-Xəzərin) sahilində Məsqətdən aşağıda Şabran şəhəri vardır. Kiçik, lakin möhkəmləndirilmiş [şəhərdir]. Kəndləri çoxdur. Bunun yaxınlığında Çəşmədən kəndi vardır. Onun qarşısında Bakı, Dərnıq və Ləkzə (Ləzgistanə-P.V.) qədər Dağ və Şirvan kəndləri mövcuddur”¹⁷. Çəşmədən kəndi Bələzuridə də (s. 215) bir ləzgi qəsəbəsi kimi zikr olunur. Dərnıq bərədə irəlində bəhs olunacaqdır; [bu yaşayış yeri] Araz ilə Kür çaylarının birləşdiyi yerdə mövcud olmuşdur. Ərəbcə Dərbənd tarixinə görə də Şabran, son vaxtlarda Şamaxı əhəmiyyət kəsb edənə qədər, Şirvanın paytaxtı olmuşdur. Bu əsərə görə, ilk şirvanşahların məzarları burada idi. Bu əsərdə Şirvanın 944-cü ildəki əsl gəlir mənbəyi kimi “Şabrandan və kəndlərindən, neftdən və dəniz qayıqçılığından alınan vergilər” göstərilmişdir (s. 38). Məqdisidəki Şabranın qalası olmadığı bərədəki xəbər doğru olmalıdır. Dərbənd tarixi bu şəhərin qalasının 983-984-cü ildə şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd ibn Məhəmməd ibn Yəzid ibn Xəlid ibn Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani tərəfindən tikildiyini bildirir (s. 40)

1254-cü ildə Monqolustandan dönərkən Cənubi Qafqazdan keçən fransız rahibi Rubruk Şabranda olmuşdur. Rubruk adını Samaron kimi göstərdiyi bu şəhərdə yəhudilərin çox olduğunu xəbər verir¹⁸. Monqollar dövründə Şirvanın mərkəzi Şamaxı olduğundan Şabranın çox da əhəmiyyəti olmamışdır. Həmdullah Qəzvini Şabran haqqında “Havası isti və suyu da yaxşı deyildir, məhsulları buğda və başqa yaxşı cins dənli bitkilərdir”¹⁹ xəbərini verir. Teymurun səfərlərində də Şabran (-41-) xatırlanır. 1395-ci ildə Dəşti-Qıpçaq səfərindən dönərkən həmin səfərdə Teymurla olan şirvanşah Şeyx İbrahim Şabranda Teymura təntənəli ziyafət vermişdir²⁰. Şabranın adı səfəvilərin, Nadir və osmanlıların dövründə [də] çəkilir. 1603-cü ildə Şabran əhalisi Şah Abbas Səfəviyə qarşı üsyan qaldırmış və ciddi cəzalanmışlar²¹. Bir az sonra Şabrana alman elçisi Oleari və yoldaşları ziyarət etmişlər. Oleari bu şəhər haqqında “Şabran (Schabran) kiçik, amma təmiz şəhərdir.

¹⁶Journal Asiatique. t. CCVII (1925), s.114-115.

¹⁷Bu məlumat da Gojenin İstəxi haşiyələrində (s. 187) verilmişdir.

¹⁸Malein nəşri, s. 170.200.

¹⁹H. Qəzvini, mt. s. 92.

²⁰ZN. 1,782.

²¹İskəndər Münşi. Tarix-e ələm aray-e Abbasi, s. 550, 570.

Müşkür nahiyəsində yerləşir. Biz burada dənizdən quruya çıxdıq, şəhər dənizdən uzaq deyildir” deyərək sözünü tamamlayır²². Oleari məsafələri də açıq-aydın göstərir (s. 517, 963); Barmaqın qərbindəki Babeldən Kisichtə (indiki “Ağasibəy obası” ətrafı) altı mil*, oradan Şabrana iki mil. Şəhərin əhalisi Kür adlanır (? - P.V.). Ətrafı bütünlüklə padarlardan [ibarətdir]. Şabrandan dörd mildə Müşkür, sonra iki mildə Niyazabad [yerləşir]. Bunun səkkiz mil şimalında olan Kök Təpə əhalisi də padarlardır. 1582-ci ildə osmanlı müəllifi Aşiq Çələbi burada olmuş və [şəhər] haqqında Həmdullah Qəzvininin verdiyi məlumatı söyləməklə kifayətlənmişdir. 1655-ci ildə burada olan Evliya Çələbi “Şaburan” adlandırdığı bu şəhər haqqında bir çox şübhəli şərhlər verir²³. Bu səyyaha görə, Özdəmir Osman Paşa Şabrana təmir edərək sancaq bəyinə taxt-gah [kimi] vermiş imiş. Şabran Niyaz-Abaddan bir mərhələ* məsafədədir. Şabran şəhəri 1743-cü ildə Nadir şahı qarşı üsyan qaldıran Surxay oğlu Mehmet tərəfindən dağıdılmışdır. Bu münasibətlə Nadir şahın tarixində “Şabram” adı ilə verilir²⁴. Abbasqulu xanda şəhər daha [sonra] 1796-cı ilin hadisələri ilə bağlı da xatırlanır²⁵. Şabranın nə zaman və hansı şəraitdə xarab olduğuna dair məlumatla malik deyiləm. Şirvanda, məsələn, Şirvan və Muğan adları vilayət və nahiyə adları olaraq işləndiklərindən dövlətin mərkəzi haraya keçibsə, oranı Şirvan və Muğan kimi göstərmişlər. Şabran nahiyəsi də belə olmalıdır; hər halda köhnə “Şabran”, yəni indiki “Padar Şabran” yanındakı Şabran qalası xarabalarından bir gün məsafədə, cənubda Gəlgin (4) çayına yaxın bir ərazidə mövcud olmuşdur.

Şabrana keçəndən sonra yol keçmişdə də, sonrakı dövrdə də, məsələn, Olearidə (s. 517, 591) olduğu kimi, Beş Barmaq, Xanəgah (yaxud Koxanı), Pürmaraz (= E.Çələbi, II, 297. Pir Merizət Sultan = indi “Mərəzə” dayanacağı) istiqamətindən müasir Şamaxıya gəlmişdir. Bu yola yaxın olan Altı Ağac Evliya Çələbidə²⁶ və Nadir şah tarixində²⁷ xatırlanır. Həmin yolda diqqətəşayan yerlər vardır. Gəlgin çayı üzərindəki (-42-) divar, Xıdırzində və Beş Barmaq bu qəbıldəndirlər. Yuxarıda adı çəkilən Rubruk Şabrandan Şamaxıya gedərkən dənizdən başlayıb yüksək dağlara çıxan divardan bəhs edir və Şabran ilə Şamaxı arasındakı qalalarda yəhudilərin çox olduğunu xəbər verir. Bu divar şübhəsiz qalığı müasir dövrdə Gəlgin çayın sol sahilində mövcud olan divardan ibarətdir ki, onu şərqşünas Berezin²⁸ və başqaları görmüşlər. Bu divarların Məsudidə sasanilər tərəfindən inşa olunduğu göstərilən Torpaq Divardan²⁹ ibarət olduğunu söyləmək olar. Məsudi burada həmin Torpaq divarla yanaşı, bir də “Bərməki” adlanan daş və

²²Oleari, ruscası, s. 699.

²³E.Çələbi, II,301-305; VII, 801.

²⁴Mirzə Mehdi xan, 1311-ci il Təbriz nəşri, s. 241.

²⁵Gülüstan-i İrəm, s.123.

²⁶E.Çələbi, II, 299

²⁷Mirzə Mehdi xan, s. 157.

²⁸Путешествие по Востоку, с. 128-129.

²⁹Müruc, II, 74.

yaxud daş qala barədə söz açır³⁰. Həmin Bərməkin bu gün Qızıl Burun və Giləzi dəmiryolu dayanacaqları arasında, Xıdırzindənin yanında Beş Barmaq adı ilə tanınan qayadan ibarət olduğunu demək mümkündür. Həmin qayanı Oleari də görmüş və onun Barmach, yəni türkcə barmaq adlandığını bildirmişdir³¹. Qayanın şəkli səyyah Gmelin və Berezinin [əsərlərində] də vardır. Onun yanındakı Xıdırzində Xızr peyğəmbərə aid edilir və əhali arasında müqəddəs bir ziyarətgahdır. Oleari onun üzərində bir yəhudi kitabəsi də görmüş və şəklini öz kitabında dərc etdirmişdir. Xıdırzindəni Evliya Çələbi də ziyarət etmiş və vaxtilə Özdəmir Osman Paşanın buradakı ziyarətgaha inam gətirib oranı təmir etdiyini bildirmişdir³². Berezinə görə, buradakı karvansara 1781-1782-ci ildə təmir olunmuşdur. İbn Xordadbeh və başqa ərəb müəllifləri və Quran təfsirçiləri Musa və Xızr peyğəmbərlərin bir dəniz ilə qaya arasında görüşdüklərinə aid irəlidi məlumat verəcəyimiz yəhudi əfsanəsinin [şərhində] dolayısı ilə “Sirvan daş”ından bəhs edilir. Xəzər yəhudilərinin bu daşın Bərmək qayası olduğunu göstərmələri mümkündür. Beş Barmaq və Xıdırzindəyə aid rəvayətlərlə Paxomov [da] maraqlanmış və bu yaxınlarda oranı ziyarət edib təsvirini vermişdir³³. Ümumiyyətlə, Şirvan və ətrafı yəhudi Xəzər türkləri ilə əlaqədar ənənələrlə çox zəngindir. Zəkəriyyə Qəzvini Şabran barədə “Kiçik bir şəhərdi» dedikdən sonra, Turan qəhrəmanı Əfrasiyabın iranlı Pijeni həbs edərək [saldığı] quyunun burada olduğu haqda rəvayət danışır³⁴. Şabran xarabaları kimi göstərilən yerlərdə belə iki böyük quyunun [olduğu] barədə bu gün azərbaycanlı A.Futuni də xəbər verir³⁵.

Oleari və Evliya Çələbi müasir Mərzədəki (Evliyada Şeyx Mərzə - P.V.) məzarlar haqqında məlumat verirlər. Məzar sahibinin adı Olearidə Tiribaba, Evliyada (Diri dədə - P.V.) yazılmışdır (-43-).

ŞAMAXI-ya gəlincə bu şəhərin adına ərəb fütuhatına aid rəvayətlərdə təsadüf olunur. Şəhər qədimdən mövcud olmuşsa, başqa bir adı vardı. Bu şəhərin adı Bəlazuridə (s. 210) Səid ibn Səlim əl-Bəhilinin əmirliyi dövründə, Şammax ibn Şücaya mənsub olmaqla, “Şamaxiyyə” olduğu göstərilir³⁶. Səid ibn Səlim isə miladi 797-798-ci illərdə Ərminiyyə valisi olduğundan³⁷, Şammax da bu illərdə Şirvan hakimi olmuş və Şamaxı şəhəri də həmin illərdə bina edilmiş hesab olunmalıdır. Şəhər bütün ərəb coğrafi əsərlərində “Şamaxiyyə” adı ilə

³⁰Müruc, II, 74: (Kəsrinin) Şirvan kimi tanınmış ölkədə tikdiyi daş sədd və divara gəlincə, bura əl-Bərməki adı ilə tanınan palçıq və daş istehkam -sədd, qaladır. Biz onların adını çəkməyi lazım bilmədik. - P.V.).

³¹Oliari, s. 518.

³² Evliya Çələbi, II, 299.

³³Из. Аз. ап. К., II (1926), с.10-19

³⁴Cosmographit, Wüstenfeld nəşri, II, 403.

³⁵Из. О.О.И.Аз., № 4, с.190.

³⁶V.V.Bartold da İE-də [nəşr etdirdiyi] “Şirvan” məqaləsində Bəlazuriyə istinad etmişdir.

³⁷Bax: Təbəri, III, 645, 647; qarş. J.Marquard, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. s. 455,haşiyə.

göstərildiyindən onu “Şammaxa mənsub şəhər” kimi anlamaq doğru olardı. Məqdisi (s. 376) bu şəhər haqqında “Şammaxiyyə dağ ətəyində yerləşir. Binaları daşdan və kərpicdən tikilmişdir. Axar suyu, bağı-bağçası və xoşhavalı yerləri vardır” məlumatını verir. Əsərini 983-cü ildə yazmış “Hüduud əl-aləm” müəllifi (vər. 33^b) Şamaxı barədə müstəqil şəhər kimi danışır. O, yalnız Şirvan hökmdarlarının hərbi düşərgəsinin buradan bir fərsəx məsafədə olduğunu dolayısı ilə bir dəfə dilə gətirir. Yaqut [Şamaxı məqaləsində] deyir: “Abad şəhərdir. Şirvan ölkəsinin paytaxtıdır, [dağın] Arran tərəfindədir, amma Bab əl-əbvab yerlərindən sayılır. Dərbənd sahibinin qardaşı şirvanşahdır”. İstəxrinin sözlərindən bu şəhərin o zamanlar təzə bina olduğunu söyləmək olar. Çünkü o (İstəxri) “Bərdədən Bərzəncə 18 fərsəx, sonra Kür çayını keçərək Şamaxıya gələrkən 14 fərsəxdir, burada minbər (yəni came məscidi) yoxdur. Buradan 3 günlük [məsafədə] Şabrana qovuşulur, kiçik şəhərdir, amma minbəri (came məscidi) vardır” deyir. İstəxrinin Yaqut tərəfindən istifadə olunan nüsxəsində Şamaxı və Şabranda came məscidləri barədə verilən məlumat bu kitabın çap nüsxəsində (s.187, 192) yoxdur.

Şamaxının keçmiş tarixini aydınlaşdıran məlumat Tarix-i Bab əl-əbvabdan qalan hissələrdə mövcuddur. Bu əsərdə Şamaxı adına heç təsadüf olunmur. Şəhər hər yerdə Qələt əl-Yəzidiyyə kimi adlandırılır. Yaqut Həməvi (Yəzidiyyə - P.V.) məqaləsində “[Bura] Şirvan vilayətinin mərkəzi hökumətinin adıdır ki, Şamaxı adı ilə də tanınır” məlumatını verir. Tarix-i Bab əl-əbvaba görə, bu şəhər 918/919-cu ildə (307 h. ilində) şirvanşah Əbu Tahir Yəzid ibn Əhməd ibn Məhəmməd ibn Yəzid ibn Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani (5) tərəfindən bina edilmişdir (s. 37). Həmin ildən başlayaraq Yəzidiyyə Şirvan ölkəsinin, Şabranla bərabər, bəzən ondan daha mühüm olan paytaxtına çevrilir. 1044/45-ci ildə oğuz türklərinin Şirvana hücumlarından qorxan şirvanşah Qubad ibn Yəzid Yəzidiyyəni yonma daşdan hörülmüş qala divarı ilə əhatə etdi və qapılarını da dəmirdən hazırlatdı (s. 47); 1066-cı ildə onun qardaşı oğlu Fəriburz Yəzidiyyənin əhalisinə acıqlanıb xəzərləri çağıraraq (-44-) qırğın törətdi (s. 46). Bir il sonra, 1067-ci ildə Alp Arslanın sərkərdələrindən Qara-Tegin Yəzidiyyəni mühasirəyə alıb buranı tuta bilmədiyindən, Bakıya getdi, mühasirəyə aldı, oradan Şabrana, sonra Məsqətə keçdi (s. 46). Deməli, Şamaxı şəhəri 797/8-ci illərdə Şammaxiyyə adı ilə, 918-ci ildə Yəzidiyyə adı ilə iki dəfə bina edilmiş, yonma daşdan olan hasarları isə 1044-cü ildə çəkilmişdir. Ehtimal etmək olar ki, əvvəllər Şammax adı ilə bir kənd olmuş, sonra Yəzidiyyə adı ilə şəhər şəklini almış, lakin yenidən əvvəlki adını özünə qaytarmışdır. Monqollar dövründə şəhər daima Şamaxı adı ilə xatırlanır. Həmdullah Qəzvini xəbər verir: “Şamaxı Şirvanın qəsəbəsidir, havası istiyə meyilli olub başqa yerlərə nisbətən yaxşıdır”³⁸. Teymurilər, aqqoyunlu və səfəvilər tarixinə [dair əsərlərdə] şəhər hər zaman xatırlanır. Şah Abbas Səfəvinin tarixində şəhərin şərhi vardır. Bu məlumata görə, “Şəhər iki yüksək təpənin ətrafında

³⁸H.Qəzvini, s. 92.

salınmışdır. Əsl şəhər və əhalinin evləri cənubdakı təpənin ətəyində yerləşir, hökmdarların evləri və hökumət binaları şimaldakı təpənin yaxınlığındakı yüksək yerlərdə tikilmişdir. Osmanlılar buranı işğal edəndən sonra, şəhərin [yerləşdiyi] cənub təpədə və hökumət binaları olan şimal təpədə ayrı-ayrı divarlar çəkdikləri kimi, həmin iki divarı birləşdirərək ümumi divar tikmişlər³⁹. Şah Abbas şəhərin cənub hissəsinin divarlarını sökdürüb, yalnız hökumət mərkəzi olan hissənin divarını mühafizə etmişdir. 1635-ci ildə Şamaxıda olmuş alman elçisi Oliari də Şamaxını təsvir etmiş, camelərindən və hamamlarından belə söhbət açmışdır⁴⁰.

Nadirşah 1735-ci ilin martında Şamaxını tutduqdan sonra Şirvanın hökumət mərkəzini [şəhərin] 30 km cənubi-qərbində əvvəllər mövcud olan Ağsu qəsəbəsinə keçirib Şamaxının əhalisini də oraya köçürür⁴¹. 1767-ci ildə hökumət mərkəzi az vaxt müddətinə Ağsudan Şamaxıya qaytarılma da, həmin ildə yenidən Ağsuya gətirilmiş və 1795-ci ilədək burada qalmışdır. Sonra Mustafa xan rus istilasına kimi irəlidə göstərəcəyimiz Fit qalasını mərkəz etdi. Evliya Çələbi şəhər haqqında çox mühüm məlumat verirsə də, təəssüf ki, bu səyyah, adət etdiyi kimi, şəhərlərdəki hadisələrin sərhəni özünün xəyali təsəvvürlərinə qarışdırmışdır⁴². Bununla bərabər, bu gün bu şəhəri öz yerində tədqiq etmək fürsətinə malik olanlar Çələbinin verdiyi məlumatı başdan axıra kimi nəzərdən keçirərlərsə (-45-) çox yaxşı olardı. İstanbulda olan azərbaycanlıların verdiyi məlumatlara görə, Şamaxı şəhəri 1918-ci ildə Lalayev adlı erməni komitəçisinin firqəsi tərəfindən yandırılmış, əhalisi qətlə edilmişdir və Şirvanın bu mühüm şəhəri indi xaraba halda qalmışdır.

Şamaxı və Ağsudakı arxeoloji abidələrin bugünkü vəziyyəti onları 1925-ci ilin may ayında görmüş Sısoyev və Aleksandroviç-Nasifi tərəfindən təsvir edilərək 1926-1927-ci illərdə nəşr edilmişdir⁴³.

BƏRZƏNÇ. Şamaxı ilə Bərdə arasında göstərilən Bərzənc keçidinin Şamaxıdan 14, Bərdədən 18 fərsəx məsafədə olduğuna görə, indiki Cavaddan bir az yuxarıda, müasir “Xocalı”, “Carlı” kəndlərinin qarşısında olması zənn edilir. Hüdud əl-ələmin müəllifi (Bərzənc-P.V.) şəklində yazdığı bu şəhəri kiçik, lakin abad və zəngin bir şəhər kimi təsvir etmişdir (vər. 33^a). Yaqut Həməvinin Şamaxı (P.V.) məqaləsində İstəxriddən əxz etdiyi yuxarıda söylədiyim məlumatlara görə, Bərzənc Kür çayının sağ sahilində göstərilirsə də, Hüdud əl-ələmə görə sol, Şirvan sahilindədir. Doğrusu da, budur. Bəlazuri (211) və İbn əl-Fəqihdə (293) Bərdic (P.V.) adı ilə göstərilən keçidin də bu Bərzənc olduğunu söyləmək olar. [Bu

³⁹Aləm arayı-Abbasi, s. 514.

⁴⁰Oleari, ruscası (1870, Moskva), s. 553.

⁴¹Mirzə Mehdi xan, Cahangüşa-ye Nadiri, s. 147.

⁴²E.Çələbi, II, 294-297. Oleariyə görə, Şamaxıda altı came [məscidi], üç hamam, bir bazar, iki karvansara vardı. Ondən 20 il sonra (1655) buraya gəlib 7 gün qaldığını bildiren Çələbiyə görə, burada 7.000-ə qədər ev, 70-ə qədər came, yeddi mədrəsə, yeddi hamam, 40-a qədər karvansara varmış. İki səyyahın came və hamamlar barədə yazdıqları bir-birinə uyğun gəlir.

⁴³Из.О.О.И.Аз., №4 (1928), с. 108-125; И.Аз.ап.К., II, с. 25-32.

əsərlərdə] Bərdiçin Araz ilə Kürün birləşdiyi yerə yaxın olması göstərilir. Ərəblər oradan çayı keçərək Qəbələni fəth etmişlər.

BƏRDƏ şəhərinə gəlincə, bu çox qədim bir şəhərdir (E.İ. 1, 683). Şəhərin adı qədim yunan mənbələrində Partav kimi yazılmışdır. Qədim Alban, ərəb [mənbələrində] Arran adlanan vilayətin mərkəzi olmuşdur. Ərəblər dövründə bu vilayət təqribən son inqilabdan əvvəlki rus idarəçiliyinin [inzibati] bölgüsündəki Gəncə (Yelizavetpol) vilayətinə uyğun gəlirdi. Arranlıların ermənilərlə bir növ qardaş olduqları anlaşılır (6). Bunlar hələ miladın onuncu əsrində, Məqdisiyə görə (s. 378) bütün Arranda, İstəxriyə görə (s. 192) Bərdə nahiyəsində Arran dilində danışdılar. İslam dövründə Arranın mərkəzi bura idi. Bəzən [Bərdə] bütün Azərbaycan, Arran və Ermənistanın heyətləri cəmindən təşəkkül tapmış ümumi valiliyin mərkəzi olmuşdur. Bu münasibətlədir ki, ilk ərəb [müəlliflərində] (məsələn, Hüdud əl-ələm və əl-Birunidə) Şirvan şəhərləri də “Ərminiyyə” vilayətindən sayılmışlar. Bərdə əvvəlcə kiçik bir qəsəbə olmuş və onu ərəblər böyütmüşlər. Onuncu əsrdə Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda bundan başqa böyük şəhər yox idi. Bütün İran və Xorasanda yalnız Rey və İsfahan bundan böyük [şəhərlər] hesab olunurdu. Şəhər ipəkçiliyi ilə tanınırdı. Məqdisi bu şəhəri həmin məmləkətin Bağdadı kimi vəsf edir. Ərəb coğrafi əsərlərində Qafqazın cənubundakı bütün vilayətlərə gedən yolların mərkəzi kimi Bərdə şəhəri göstərilir.

“Hüdud əl-ələm” [əsərində] Bərdə haqqında yazılır: “Böyük və zəngin şəhər olub hökumət mərkəzidir. Bu ölkənin hökmdarları burada otururlar. Ətrafi (-46-) səfəli, əkin və meyvələri boldur; burada çoxlu sahibsiz tut ağacları vardır və həddən ziyadə çoxdurlar. Buradan ipək, yaxşı qatırlar, runas adlanan boyaq otu (7), şahbalıt və kəhrəba ixrac olunur”. Şəhər haqqında daha müfəssəl məlumat verən [müəlliflər] İstəxri və Yaqutdur. İstəxri yazır (s. 182-184): Bərdə çox böyük şəhərdir. Eni və uzunluğu hər biri bir fərsəxdən artıqdır. Gözəl və abaddır, əkinləri və meyvələri çoxdur. İraq ilə Xorasanda, Rey və İsfahandan sonra Bərdə qədər böyük, abad və mövqeyinə görə Bərdə və ətrafi kimi bir şəhər yoxdur⁴⁴. Şəhərdən bir fərsəxə yaxın məsafədə Enderab [adlı] yer vardır ki, Kürre, Ləsub (Yaqutda. Ləsut-P.V.) və Yəqtan arasında yerləşir. Ərazisi birgünlük yol qədərdir. Bütünlüklə bostan və bağlardan ibarət şəbəkə halındadır, hər yeri meyvəlikdir. Orada gözəl fındıq olur. Səmərqənd fındığından da yaxşıdır. Şahbalıdı vardır. Şam şahbalıdından əladır. Burada ruqal (Yaqutda dərqal-P.V.) adlanan bir meyvə də vardır ki, murat iydəsi (ğəbira-P.V.) boydadır. Bunun içindəki çəyirdəyi meyvə dəyən vaxt dadlı, yetişmədikdə acı olur. Şahbalıdı isə qara qozun yarısı qədərdir. Dadı fındıq və xurma [dadı] kimidir. Bərdənin Ləsub ərazisindən ixrac olunan əncir digər ölkələrin əncirindən üstündür. İpək də çoxdur, əsasən Fars və Xuzistana ixrac olunur və ipəkqurdu sahibsiz tut ağacları ilə bəslənilir. Bərdədən üç fərsəx məsafədə Kür çayı axır. Buradan duzlanıb dünyanın hər tərəfinə göndərilən

⁴⁴İstəxridə əslində “Bərdə kimi yaxşı yer və təsərrüfat sahələri olan [şəhər] yoxdur-P.V.) Yaqutda “Bərdənin mövqeyindən” (P.V.) [yazılıb].

surmahi balığı tutulur. Həmin çaydan, həm də zeraqn (Yaqutda dəvaqn-P.V.) və ǵəşube (Yaqutda əşəb-P.V.) adlı iki növ balıq tutulur ki, bunlar ətrafdakı bütün balıqlardan üstün sayılırlar. Bərdənin “Kürdlər qapısı” adlanan bir qapısı vardır ki, burada Kurki kimi tanınan həftəlik bazar mövcuddur. Eni və uzununu bir fərsəx qədərdir. Bazar günləri buraya hər tərəfdən, hətta İraqdan [da] adamlar gəlir. Bu bazar Külsərə (Yaqutda Kürsərə-P.V.) bazarından da böyükdür. Həmin bazar çox tanındığından burada bazar günlərinə əksər [vaxtlarda] “Kurki günü” deyirlər; cüməertəsi, kurki, bazarertəsi, sali (çərşənbə axşamı) deyildiyi kimi. Bunların ölkə xəzinəsi (beyt əl-mal -P.V.), Şamda olduğu kimi, came məscidində [saxlanılır]. Çünkü Şam əhalisinin beytülmalları məscidlərdə olur. Bərdə beytülmalının [saxlanıldığı yerin] səthi qurğuşunlu olub, qapısı dəmirdən düzəldilmiş və özü 9 sütun üzərində tikilmişdir. Hökumət binası da şəhərin içində came məscidinin yan tərəfindədir. Bazarlar isə rabadda yerləşirlər”. Bu-rada [bitən] ruqal, şübhəsiz, Azərbaycan dilində zoğal adlanan bitkidir, meyvəsinin çayırdəyindən Türkiyədə təsbeh düzəldilən kizil ağacıdır. Zəraqn və ǵaşubə adlı balıqların Bərdə və Gəncə ətrafında məlum olub-olmadığını öyrənə bilmədim. Buradakı “Külsərə” Maraa yanında bazarı ilə (-47-) məşhur bir yer olmuşdur (bax: Eİ, III, 281). Bərdənin yanında En-derab, Kurre (Kerve), Lasub, Yəqtan və yaxud onlara bənzər yerlər varmıdır? Bunu yerli alimlər təyin edərlər. Bərdənin yanındakı Tərtər çayı ərəblərdə Sərsur (P.V.) şəklində verilir. Bəlazuri (203; Yaqut Bərdə-P.V. məqaləsində) bu çayın Bərdədən bir fərsəxdən az aralıdan axdığını söyləyir.

Yaqubinin coğrafiyasında (s. 271) Ərdəbildən Beyləqan istiqaməti ilə gələn yolun axırı kimi Mara'a çayından söhbət açılır və [onun barəsində] və o Yuxarı Azərbaycanın şəhəridir (P.V.) deyərək tərif edilir. Əgər burada Mara'a (P.V.) kəlməsi Bərdə'ə (P.V.) sözündən çevrilmədirsə, Yaqutun da Bərdə (P.V. - məqaləsində), Hilal ibn Mühsindən götürülərək, Bərdə Azərbaycanın paytaxtıdır (qəsəbəsidir) deməsi və orada, İbn əl-Fəqihə, əsasən Bərdənin “Arranın paytaxtı və Azərbaycanın son sərhəd şəhəri” [olduğunu] bildirməsi, onun Azərbaycana daxil olduğunu təsbit etmiş olur. Yaqut, İstəxrinin Bərdə haqqında verdiyi məlumatı şərh etdikdən sonra, “beləliklə, şəhərin əvvəlki vəziyyəti belə imiş, amma indi Azərbaycanda ikən bərdəlilərdən öyrəndiyimə görə, şəhər tamamilə xarab olmağa üz tutmuşdur. Əhalisi az və yoxsul, binaları xarab haldadır” yazır. Sonra o, bu şəhərə mənsub alimlərin siyahısını verir ki, kiçik, yarımçıq bir səhifədən ibarətdir. Bərdə miladi 943-cü ildə Xəzər dənizi və Kür çayı ilə qayıqlarda gələrək Arran və Azərbaycanda quldurluqla məşğul olan ruslar tərəfindən dağıdılmış və monqollar dövrünə qədər bu vəziyyətdə qalmışdır. Monqollar dövründə şəhər, əvvəlki kimi olmasa da, yenidən əhəmiyyət kəsb edir. Həmdullah Qəzvini [oranın] “meyvələrinin çoxluğunu, xüsusilə fındıq və şahbalıdın məşhurluğunu, suyunu Tərtərdən aldığı, [özünün] tanıdığını” deməklə kifayətlənir və buraya tabe olan

gözəl suyu və otu bol, ovlaqları geniş Heyrək yaylasından, Bərdə əhalisinin yazda oraya gedib yaylaqda qalmaq, qışı şəhərə enmək adətlərindən bəhs edir⁴⁵.

Şəhərin monqollar zamanı siyasi cəhətdən əhəmiyyəti olması ilə bərabər təmir olunduğu bu gün ən yaxşı halda mühafizə olunan abidənin monqol dövrünə aid olmasından [da] anlaşılır. Burada indiki qəsəbənin bazarından yarım km cənubi-qərbdə monqollar dövründə, 1322-ci ildə (h. 722) tikilmiş olduğu üzərindəki kitabədən məlum olan bir qüllə mövcuddur. Kitabəni Xanikov oxumuş və Dorn (Kaspi, 67-68) da bu barədə yazmışdır. Bərdə xarabalarının bugünkü vəziyyətini, qüllə ilə bərabər bir də “Axsadam-Baba” adlanan bir türbə qalığını Azərbaycanda yaşayan rus arxeoloqu Sısoyev tədqiq etmiş və tədqiqatının nəticələrini, şəkillərlə bərabər, 1926-cı ildə nəşr etdirmişdir⁴⁶ (-48-).

⁴⁵Həmdullah Qəzvini, mt. 91-92

⁴⁶Изв. Аз. Ар. К., II, 49-63

AZƏRBAYCANIN TARİXİ COĞRAFIYASI

Prof. Əhməd Zəki Validi

II

Bakı - Ərəş - Şəki – Zaqatala

Keçmiş müəlliflərin [əsərlərində] “Bakı-Şəki-Tiflis” kimi bir marşrut nəzərə çarpmır. Ümumiyyətlə, indiki Bakıdan Şamaxı, Şəki-Sığnaq istiqamətində Tiflisə gedən bir ticarət yolu orta əsrlərdə olmamışdır. Yalnız rusların dövründə Yevlax dəmiryolu stansiyasından Nuxaya, Qutqaşəndən Nuxaya (8), Nuxadan Zaqatalaya və Gürcüstanın Telavi şəhərinə şose yolu çəkilmişdir. İndi isə Bakının yanındakı Hacı-Hüseyn (9) stansiyasından Şamaxıya, qarşı tərəfdən isə Nuxa istiqamətindən Tiflisə dəmiryolu çəkilməkdədir. Bakı ilə Gəncə arasındakı məntəqələr, zənnimizcə, ilk dəfə ancaq Evliya Çələbidə müşahidə olunur⁴⁷.

BAKİ - (E. Des. I, 1, 635). Bu şəhərin adına keçmiş yunan və latın mənbələrində (-I-) təsadüf olunmur. [Onun adı] ilk dəfə ərəb [mənbələrində] çəkilir. Hətta ilk islam fəthlərinin şərtlərində də (məsələn, Bəlazuri, s. 210) Şirvanın neft ocaqlarından danışılsa da, Bakının adı çəkilmir. İbn Xordadbeh, Qudama, İbn əl-Fəqih kimi ilk müəlliflərin [əsərlərində] də Bakı xatırlanmır. Yalnız X əsr müəllifləri bu şəhər haqqında onun nefti ilə əlaqədar məlumat verirlər. Şəhərin adı İstəxri və Məqdisidə “Bakuh”, Əl-Birunidə “Baku” İstəxrinin Gotadakı (Gottingedəki - P.V.) farsca nüsxəsində və Məsudidə “Bakeh”, Yaqut Həməvidə “Bakuye” kimi verilmişdir. Məsudi (Müruc, II, 25-26; Kitab əl-tənbih, 60-62) Bakının nefti kimi ağ neftin dünyanın heç bir yerində olmadığını söyləyir; yanan neft quyularının alovunun gecələr uzaq məsafələrdən göründüyündən və Bakının qarşısında dənizin içində üç mərhələ məsafədə olan bir adadakı vulkandan bəhs edir. Diməşqdə də Cəzirət əl Burkan, yəni Vulkan qalası adlı bir adanın

⁴⁷Təshih və əlavələr. Keçən nüsxədə s. 39-da üç sətir buraxılmışdır. 17-ci səhifədəki cümlə belə oxunmalıdır: “Bu çayın adı Yəqubidə (Tarix, II, 375) də təsadüf olunur. İndi də Rubasdır (Dorn, Kaspi, 178). Ptolomeyusdakı “Gerrhus”un Samur (qarş: Məsudi, Kitab əl-tənbih, 64: Kərək ruz-P.V.), “Gaesius”un da Qudiyal olduğunu zənn edirəm.

S. 37. Quba nahiyəsinin əvvəlki adının Abaxaz oxunuşu qəti deyildir, Əlyazmalarda (Laycan, əl-Laycan, Ləxan, əl-Lahan - P.V.) şəkillərdə təsadüf olunur (İstəxri, 192; Məqdisi, 374, 381-həşiyələrdə). S. 42, aşağıdan 11-ci sətərə əlavə: Müsyo Minorski də (E.des Isl., 1166) Şabranın xarabasının Gilgin (Qulhan, Abbasquluxan, s.80, 193 və İskəndər Münşi, Aləm aray-i Abbasi, s. 60 Qəlhan (P.V.) çayı yanındakı xarabalardan ibarət olduğunu söyləmişlər. Oleari İrəndən qayıdarkən (s. 962) Şabrani təqribən indiki Ağasibəy və Ərəb Əli Məmmədin arasına düşən Kiricht yerindən 2 mil, yəni 15 km şimalda, Niyazabaddan altı mil, yəni 45 km məsafədə olduğunu göstərmiş, yol gedərkən (s.517) dəniz sahilinə getdiyindən Şabrani sağ tərəfində qoymuşdur. Almaniyanın təbiət alimi Gmelin 1770-ci ildə tamamilə xarab edilmiş bir şəhərin ancaq qüssə gətirən qalığını görmüşdür (Reise durch Russland, ilh. III, 36).

olduğu göstərilir⁴⁸. Belə bir adanın o vaxtlar mövcud olub indi batmış olduğunu demək mümkündür⁴⁹. İstəxi “C” nüsxəsində (s. 190) Bakıda yaşıl və ağ neftin olduğunu, bununla (Bakı ilə - P.V.) Muğan şəhəri arasında sərmahı (şəmayı - P.V.) balıqları tutulan yerlərin mövcudluğunu bildirir. Məqdisi isə (s. 376): “Bakuh dəniz sahilində olub bu bölgənin limanlarından biridir” deməklə kifayətlənmişdir. Əl-Biruni (Əl-qanun əl-Məsudi, mənim nəşr etdirdiyim hissə, s.20) “Bakı ağ neft mədəninin ocağıdır” deyib [onun] enini və uzununu göstərir. Hüdud əl-aləmin müəllifi Kür və Araz çaylarının birləşərək Xəzər dənizinə (Bəhri Xəzərə) Muğan və Bakı arasında qovuşduğundan xəbər verir (vər.11). Bakının özü haqqında [isə] deyir: “Bu, dəniz sahilində kiçik şəhərdir. Dağlara yaxındır. Deyləmilərin ölkəsində işlədilən bütün neft buradan əldə olunur” (33). Qara və ağ neftdən, Bakının olduğu yerdən və qarşısındakı adadakı maddəyə atəş yandığından Məğrib səyyahı Əbu Həmid əl-Əndəlusi də xəbər verir. Səyyah bunu dünyanın möcüzəsi kimi təsvir edir⁵⁰. Yaqut Həməvi (Bakuye - P.V. - məqaləsində) yazır: “Bakuyədə böyük neft quyusu mövcuddur ki, hər gün bir dirhəm* gəliri olur. Bunun digər tərəfində başqa bir quyudan [isə] civəyə bənzər neft gecə və gündüz ara vermədən axır. Bundan da əvvəlki qədər gəlir əldə olunur. Tacirlərdən inanılmış bir adam orada daima yanan bir yer [barədə] danışdı. Əlbəttə, [kimsə burada] od yandırmışdır; torpağı mədən yeri olduğundan yanmaqdadır. O (-2-) zaman Bakının islam mədəni həyatında əhəmiyyəti heç olmamışdır, çünki Yaqut buraya mənsub olan heç bir alimdən danışmır. Bakı nefti daha əvvəllər islam dünyasında Şirvanşahların, bəzən [isə] Dərbənd haşimilərinin gəlir mənbəyi olmuşdur. İlk Abbasi xəlifəsi Mənsurun zamanında (754-775) Ərminiyyə valisi olan Yəzid ibn Usayd əl-Sulami (10) Şirvanın neft məskənlərinə və duz mədənlərinə [vergi yığanlarını göndərib] vəziyyəti öyrəndiyi və oraya ayrı başçı təyin etdiyi qeyd edilmişdir⁵¹. Ərəbcə Dərbənd tarixində (s. 38) 944/5-ci ildə şirvanşah Yəzid ibn Məhəmməd ibn Yəzid ibn Xalidin Dərbənd haşimiləri ilə sülh aktını [bağlamağa] məcbur olması səbəbindən onlara o vaxtda özlərinə aid olan Şabran [şəhəri] ilə bərabər neft və duz mədənlərinin əmlakını da qaytarmağa məcbur olduğu bildirilir⁵². Yalnız bu varidatı və limanı sayəsində şəhər bəzən Şirvanşahlara mərkəz olmuşdur. Şəhərin hələ 1066-cı ildə səlcuq əmiri Qara Teginin gəldiyi vaxtda qüvvətli qala olduğu Dərbənd tarixində (s. 46) qeyd olunsa da, ümumiyyətlə, strateji baxımdan çox da əhəmiyyətli olmamışdır. İlxani Qazan xan

⁴⁸Mehran nəşri, mətn, s. 147: Alovlu havada [uzaqdan] görünən vulkan adası, ancaq yüksək dağlarda görünən ən hündür bir yerdür və o qurudan 200 fərsəx aralıqda görünür – P.V.

⁴⁹Karaulov, VII, 72.

⁵⁰G.Ferrand nəşri, Journ. Asiat., 1925, II,115. Əbu Həmidin bu məlumatını Həmdullah Qəzvini də vermişdir (Nüzhət əl-Qülob, mətn, 286).

⁵¹Bəlzuri, 260.

⁵²Yəzid Şirvan ərazisinin neft və duz olan torpağına göndərildi, o, onlara üstün gəldi, ona səlahiyyət verildi, o, [isə] onlardan aldığı Şabrani, onun kəndlərini, neft və duz rüsumlarının hamısını onlara qaytardı -P.V.

Cuci ulusu xanlarının təcavüzlərinə qarşı tədbir aradığı zaman Bakıda olmuşsa da, düşərgəsini və bütün ordusunu Kür çayının cənubuna keçirmişdi⁵³. Amma şəhərin ticarət əhəmiyyəti monqollar dövründə artmışdır. V.V.Bartold (E.İ., 1, 635) Bakının monqollar dövründə xristian peskopoşluq mərkəzi olmasına dair bir qeyd verir. Amma bu Həmdullah Qəzvinidəki Maku şəhərinə aid məlumatın, əvvəlcə Berezin tərəfindən də, bəzi nüsxələrə görə, Makuyeni (P.V) Bakuye (P.V.) oxuması nəticəsində meydana gəlmiş bir səhvdir. Həmdullah Bakını Şirvan məqaləsində və kitabın sonundakı “Əcaib-i ələm” hissəsində ayrıca şərh edir və deyir: “Bakının havası istiyə mailli olub məhsulları əksər bitkilərdən ibarətdir (mətn, s. 90); buranın neft mədənləri İran (yəni İlxanilər) ölkəsində ən böyük neft mədənləridir. Orada bir yer vardır ki, quyu qazılırsa, neft fışqırır” (mətn, s.207), XV əsrdə Bakıda ərsəyə gələn Əbdürrəşid Saleh ibn Nuri əl-Bakuyi adlı bir alim 1403-cü ildə “Təlxis əl-əsar fi əcaib əl-əqtar” adlı bir əsər yazmışdır. [Əsərin] nüsxəsi Paris milli kitabxanasında anc. fond 2246 nömrə ilə saxlanılır. [Alim] öz vətəni haqqında az məlumat vermişdir⁵⁴. O cümlədən, həmin dövrdə qara neftin gündə iki yüz qatır yükü* [qədər] istehsal olunduğunu bildirmişdir.

Hal-hazırda şəhər və qala içərisindəki abidələrin çoxu şirvanşahlar dövrünə (-3-) aiddir. XV əsrdə bunlar (Şirvanşahlar -P.V.) Bakını mərkəz kimi qəbul etdilər. Onlardan Xəlilullah (1417-1462) və Fərrux Yasar (1472-1501) daha məşhurdurlar, 1501-ci ildə şəhəri İsmayıl Səfəvi tutdu. [Şəhər] 1583-cü ildə Özdəmir oğlu Osman Paşanın əlinə keçdi, 1605-ci ilə qədər Türkiyənin əlində qaldı və həmin ildə Şah Abbas Səfəvinin əlinə keçdi. 1732-ci ildə Bakını ruslar bombardman etdilər. Sonra şəhər Nadir şahın əlinə keçdi. Onun ölümündən sonra burada ayrıca xanlıq meydana gəldi. Bütün dəyişikliklərə baxmayaraq, Bakı, xüsusilə XV-XVI əsrlərdə, inkişaf etmişdir. Özdəmir Osman Paşanın idarəçiliyi vaxtında şəhərin Şirvanın iqtisadi və mədəni həyatında böyük rol oynadığı Dal Mehmet Asafi Paşanın əsərindən (Şücaətnamə) görünməkdədir. Onun yazdığına görə, [Bakının] ağ neft quyuları osmanlı hesabı ilə on yük aqca, yəni 10.000.000 quruş* = 2.105.000 firəng altunu⁵⁵, duz mədənlərindən də illik üç min anbar (?-P.V.), şil balıq ovçuluğundan gündəlik 10.000 aqca (=5000 altun quruş) gəlir əldə olunurdu. Ticarət gəmiləri, xüsusilə Gilandan, mütəmadi olaraq gəlib-gedir və neft əvəzinə qumaş mübadilə edirlər və hər maldan 1/25 tamqa [vergisi] alınır⁵⁶.

⁵³Came ət-təvarix. Topqarı nüsxəsi, vər. 282-3.

⁵⁴Bu əsərdən çıxarılan məlumat Dorn tərəfindən Melanges Asiatiques, VI, 710-711-ci [səhifələrdə] nəşr olunmuşdur.

⁵⁵“Yük” 100.000-ə bərabərdir. Üçüncü Murad zamanında “Aqca” 1580-cı illərdəki ümumhərbdən əvvəlki türk parası ilə 20 para qiymətində idi (İsmayıl Qalib təqvim sikkələri, Usmaniyyə, s. 506); Mühəribədən əvvəl bir frank 4,85 quruş olmuşdur; o hesabdan on yük aqca 2.105.263 franka bərabərdir.

⁵⁶Şücaətnamə, Yıldız nüsxəsi, vər. 120:

Neçə min yük neft olur hasilləri (gəlirləri).

Ağ neftin mədəni var orda həm

Var daha yanında bir duz mədəni

1770-ci ildə burada olmuş rusiyalı alman təbiətşünas alimi S.Gmelinin açıqlamasına görə, Bakı nefti o zaman ildə ancaq 40.000 rus rubli, yəni 164.400 frang altunu⁵⁷ qədər gəlir gətirirdi⁵⁸, Sonra bu gəlir get-gedə artdı və bununla əlaqədar, şəhərin əhəmiyyəti də çoxaldı.

Şəhərin qalası ilk dəfə Şah İsmayılın 1501-ci ildəki mühasirəsi ilə əlaqədar qısaca sərhləndirilmişdir. [Burada] qala bərədə “Üç tərəfi dəniz, heç bir hökmdarın əli çatmayacaq qədər möhkəm⁵⁹ olub, yalnız bir tərəfdən qurudur; o tərəfi (-4-) də çox dərin xəndək ilə əhatə edilmişdir” məlumatı verilir. Qədim Bakını əhatə edən bu qalanın qalıqı indi də mövcuddur. Bu gün rusların Mixaylovski-sad adlandırdıqları bağ qədim qalanın xəndəyi yerindədir, qalanın dəniz sahilindəki hissəsi [isə] indiki Qız qalasından keçmiş gömrük yeri və Mixaylov bağçasına qədər uzanmışdı; indi ondan əsər-ələmət qalmamışdır. Ümumiyyətlə, qalanın ancaq şimal və qərb hissələri mühafizə olunub, cənub və şərq hissələrindən çox az şey qalmışdır. Bu gün divardan 850 metrə qədəri mühafizə olunmuşdur, 500 metrə qədəri isə xarəbdir. Özdəmir Osman Paşanın yanında baş təskirəçi olmuş Dal Mehmet Asəfi, əslı dağıstanlı olan bu dəyərlı komandanın dövründə, Şırvana aid hadisələr sırasında Bakının təsvırınə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Onun [dediyinə] görə, səfəvilər Bakının keçmiş qalasını heç bir əlamət qoymadan dağıtmışlar. Buna əsasən Bakının indiki qalası tamamilə⁶⁰ osmanlı abidəsi [hesab olunmalıdır]. Bu gün qalanın 6 qapısı mövcuddur. Osmanlılar qalanı 1586-cı ildə tikmişlər. Sonralar qalanı səfəvilər də təmir etmişlər. Divarın şimal hissəsində Şamaxı, yaxud Şah Abbas qapısı adlanan qapının üzərində Şah Abbasın 1627-d ildə (hicri 1077) qalanı⁶¹ təzələdiyinə dair kitabə vardır. 1647 və 1666-cı illərdə iki dəfə Bakıda

Balıq bəndi var, adı “Şil” adıdır
Gündə on min aqcadır bil xərəci
Gəmilər ilə gəlir hər dəm qumaş
Gilan gəmisinin kəsilməz ardı
Satdığı malları tam alacadır (rəngarəngdir)*
Hər mətəindən (malından) iyirmi beşdə bir
Nəqd on yük aqcadır vasilləri
Su kimi çah içrə qaynar dəmbədəm.
Doldurur hər il otuz yüz məxzəni.
Qızıl simli bəliqlərin damıdır (ucasıdır).
Belə ayrılmış ilk zamandan bacı.
Neftlə əvəz edib alırlar maaş.
Xocalar sevdadan olmazlar ayrı.
Sankı Misir malıdır, əlacadır.
Alınır, tamqa deyə, ey binəzir.

⁵⁷1764-cü ildən sonra rus rubli 18 qram gümüş olub, 10 altın manata və ya 4110 franka bərabərdir.

⁵⁸S.Gmelin, Reise durch Russland und Kaukasus, III, 36.

⁵⁹Aləm-Ara, 20: Heç bir şövket sahibinin əli onun torpaq bəndinin ətəyinə çatmaz (P. V.).

⁶⁰Şücaətnamə, Yıldız nüsxəsi, № 2385, vər. 123^a:

Qalasından yox idi əsla əsər

Hər tərəfindən edirdi xər güzər.

⁶¹V.V.Bartold, E.İ., 1,635-ci [səhifədə yazıldığına] görə 1017-ci ildə.

olmuş Evliya Çələbi şəhəri yaxşı vəsf edir⁶². Onun yazdığına görə, “Şəhər divarının üç qapısı olmuşdur: Gilan, Dərbənd (Bab əl-Əbvab - P.V.) və dəniz tərəfindən Liman qapıları. Burada minə qədər ev, camelər, bazarlar vardır. Bundan başqa təpənin üstündə dövrəsi 700 addıma qədər olan iç qala mövcuddur. Bunun qərb qapısı dəmirdən düzəldilmişdir. Bu iç qala qaya üzərində olduğundan xəndəyi yoxdur. Qalanın içində tavanları torpaq olan yetmişə qədər köhnə ev vardır. [Burada] Heydər Şah camesi adında bir came varsa da, minarəsizdir. Şəhər əhalisi hənəfi və şafei mənəbli sünnilərdir. Gözəl vücutlu, amma çox qayğıkeşdirlər”. Çələbidəki bu iç qalanın aşağıda bəhs olunacaq Xan-sarayı və digər binaları əhatə edən divardan və çöl qala olaraq təsvir etdiyi isə indi haqqında danışılan Bakı qalasından ibarətdirmi? Bunu, əlbəttə, məsələni yerindəcə tədqiq etmək imkanına malik olanlar söyləyə bilərlər. Asəfi Paşanın kitabının öz dövründə yazılan Yıldız nüsxəsində Bakı qalasının boyalı şəkli də vardır⁶³.

Şəhərin ətrafında heç bir ağac olmadığından qədimi binalar çox (-5-) lazımlı olmuşdur. Bizim zəmanəmizdə də bütün türk aləmində ən sağlam yonma daş binalara malik olan və bu binalar da türk ustaları tərəfindən tikilərək türk sərmayədarlarının mülkü olan yeganə müasir şəhər Bakı idi.

Qədim qalanın daxilində olan qədim şəhərin planı çox dəyişmiş, qala Bakının aşağı sahil məntəqələrinə hakim olan təpənin ətrafını əhatə etmişdir. Həmin təpənin üstündə isə Xan sarayı mövcud olmuşdur ki, indi də vardır. Saray sarıya çalan yonma daşdan tikilmiş və bir neçə hissədən ibarətdir. Biri ikimərtəbəli saraydır ki, heç bir yerində kitabəsi yoxdur. Onun Şah Xəlilullah dövründə tikildiyi zənn olunur. Otaqlarının bölgüsü rusların dövründə hərbi sursat anbarı kimi istifadə vaxtı dəyişdirilmişdir. Bunun şimali-qərbində divanxana mövcuddur. Qapılarında kufi xətti ilə yazı (11) mövcud olsa da, əksəriyyəti tarixsizdir. Yalnız bir qismində 832 hicri (1428/9) tarixi oxunur. Yəni şirvanşah Xəlilullah dövrünə aid edilir. Xan sarayının cənub, cənubi-şərq və qərb tərəflərində saray qalasının divarı var; bunun cənub tərəfindəki qapının küçüyə baxan xarici tərəfində 994-cü (1586) ildə Sultan Muradın əmri ilə tikildiyinə dair bir kitabə vardır. [Bu] iç divarın həyəti daxilində Xan sarayının cənubi-qərbində bir came də varmış; amma 1917-ci ildə dağıdılmışdır⁶⁴. Bunun qərbində Dərviş türbəsi adlanan bir türbə də mövcuddur. Sənət tarixi baxımından onun əhəmiyyətindən danışılır. Onun XV əsrə aid olduğu zənn edilir. Yəqin ki, came Evliya Çələbidə [haqqında] məlumat verilən Heydər Şah camesi, türbə isə Şeyx Səfi Ərdəbilinin davamçılarından sayılan Şeyx Şəriminin türbəsidir. Saray həyətinin cənubi-qərb tərəfində Xan məscidi və gözəl

⁶²E.Çələbi, II,300; VII, 802.

⁶³Şücaətnamənin Yıldız nüsxəsinin sonunda (vər. 282^b - 283^a) kitabın yazılmasının və üzünün köçürülməsinin tarixi eyni gündür: 15 şəvval 994-cü il = 30 sentyabr 1586. Zənnimcə bu padşaha təqdim edilmək üçün yazılan nüsxədir. Rəsmlər osmanlı miniatürçülərinin ən mühüm abidələrini təşkil edir.

⁶⁴Сысоев, Краткий путеводитель по ..., Баку: 1925, с. 7.

minarəsi vardır. [Burada] üzərində camenin 845-ci (1441-42) ildə Şah Xəlilullah tərəfindən tikildiyini göstərən kitabə mövcuddur. Son vaxtlarda came təmir olunmuş və içərisində ibadət qılınmaqdadır. Bunun şimali-şərqində eyni həyətin içərisində şirvanşah Xəlilullah tərəfindən, valideyni üçün tikdirdiyi bəzəkli qapısı üzərindəki kitabədən anlaşılan, türbə vardır. Həyətin cənubi-qərbində böyük bir sahrınc (? - P.V.) vardır. Bunun yanında üzərində 777 (1376)-cı il yazılmış və “Çin məscidi” adlanan bir came, bir də hamam xarabalığı mövcuddur. Şohər qalasının cənubi-şərq tərəfində Qız qalası adlanan otuz m. hündürlüyündə gözəl bir qüllə mövcuddur. Əvvəllər bu qüllə dənizin tam daxilində ikən, indi aralarında məsafə və binalar vardır. Bunun üzərindəki Qübbə-i Məsud bin Davud (P.V.) kitabəsi qüllənin səlcuqilər (-6-) dövrünə aid olduğunu göstərir⁶⁵. Xanikova görə, bu Davud 1136-cı ildə Təbrizdə vəfat etmiş Məhəmməd Səlcuqinin oğludur⁶⁶. Bu qüllədən 300 addım cənubi-qərbdə Cümə məscidi vardır. Son illərdə Bakı dövlətlilərindən Dadaşoğlu bu cameni təmir edib [üzərindəki] yazıları pozmuşdur. Mınarədəki kitabəyə görə, məscid Elxanilər tərəfindən tikilmişdir. Bu gün onun minarəsində 700-ci (1300) tarixli elxani Ulcaytu Məhəmmədin, 709-cu rəcəb tarixli (1310) elxani Əmir Şərəf Məhəmmədin (bunun tərəfindən tikildiyinə dair), 841-ci (1437-38) və 860-cı (1456) tarixləri ilə Şah Xəlilullahın (təmirə dair) və səfəvilərdən birinci Süleymanın kitabələri vardır. Qala daxilində, həmçinin Gilək məscidi (708 h. = 1309), Xızır məscidi və Sınıq qala camesi (onun kitabəsindən 471=1077/78-ci ildə Səyadəddin ibn Məhəmməd tərəfindən tikildiyi görünür və bu Bakının ən qədim camesidir), Şeyx İbrahim məscidi (818=1415), Ləzgi məscidi (565=1169), Mirzə Əhməd məscidi (746=1345), Molla Əhməd məscidi (700=1300), Mektər məscidi (1065=1645) də mövcuddur.

Bakının 19 km şimali-şərqində indi neft mədənləri və dəmiryolu stansiyası olan Suraxanı kəndi vardır. Burada stansiyanın 200 addım cənubi-qərbində XIX əsrdə Bakıya gələn hindli tacirlərin tikdirdikləri bir atəşgədə mövcuddur. Onun üzərində Ramaditi adlı bir hindlinin hind təqvimi ilə 1866, miladi təqvimi ilə 1810-cu ildə qoydurduğu sanskritcə bir kitabə vardır. Bu binanın hücrələrindən birində 1158-ci hicri tarixli (1745 m.) kitabə də mövcuddur. Buranı 1746-cı ildə ingilis səyyahı Hanvey ziyarət etmişdir. Onun tikildiyi tarix də XVIII əsrə aid olmalıdır. 1683-cü ildə səyyah Kaempfer [buraya] gəldiyi zaman belə bir bina yox idi. Yalnız bir divarı mövcud idi. Səyyah bunun yanında iki hindlini görmüşdü. XIX əsrin əvvəllərində buraya bir heçə hindli rahib də gəlib yerləşmişdilər. 1860-cı illərdən sonra yoxa çıxdılar. Hindlilərin buraya gəlmələri Şirvan və Şamaxının Hindistanla,

⁶⁵Zeynalıoğlu Azərbaycan tarixinə aid əsərində (s. 81) şərqşünas Berezinin (Путешествие по И, приложение, 65) səhvinə əsasən Qız qülləsini elxani Ulcaytu dövrünə aid abidə olduğunu göstərmişdir. Halbuki, buradakı Məsud ibn Davud kitabəsi hələ keçən əsrin ortalarında Xanikov tərəfindən oxunaraq nəşr edilmişdir. Qüllə və onun kitabəsi son zamanlar Paxomov tərəfindən [də] tədqiq edilmişdir (Изв Аз Арх. К., 1, 33-38).

⁶⁶Труды Вост. Отд., II, 173-176.

xüsusilə XV-XVI əsrlərdə, inkişaf edən ticarət əlaqələrinin nəticəsi idi⁶⁷. Suraxanıdakı daimi atəş qədimdən mövcud idi. İslam coğrafiyaşünas [alimlərinin əsərlərində] xatırlandığını göstərmişdik. Amma bu yer o zaman heç bir müqəddəsliyə malik deyildi (-7-). Bunu Şizdəki qədim sasanı İran atəşgədəsi ilə eyniləşdirmək sadə bir səhvdən ibarətdir. Şiz şəhəri cənubi-qərbi Azərbaycanda bu gün Təxt-i Süleyman adlanan yerdə şəhər olmuşdur⁶⁸. Suraxanının şimalında, Sabunçı stansiyasından 3 km şimali-qərbdə Ramanı adlandırılan bir qala vardır. [Qala] bütün Abşeron yarımadasında üstün mövqe tutmuş, [lakin] hal-hazırda xarab vəziyyətdədir. Onun kitabələri mövcud olmuşdur, [amma] axır vaxtlarda itirilmiş və ya oğurlanmışdır. [Qalanın] XIV-XV əsrlərə, moqollar dövrünə aid olması anlaşılır. Suraxanının 17 km şimali-şərqində, dar dəmir yolunun (dekovil) dənizə qovuşan yerində Mərdəkan kəndində, üzərindəki kitabəsindən şirvanşah Fərruxzad ibn Mənuçehr in h. 600-cü ildə (1203) tikdirdiyi görünən bir qüllə və digər tarixsiz böyük bir qüllə [də] vardır⁶⁹. Bakıdan 30 km, Sabunçudan 22 km şimali-qərbdə Nardaran kəndində də qüllələr mövcud olmuş və birisinin üstündə Xura (?) Bərkənin (?) anasının (12) şəərəfinə 700-cü h. ilində (1300) tikildiyi qeyd edilmişdir. Digər [qüllənin] üzərində Məhəmməd ibn Sədin tikdirdiyi, başqa birində isə 765-ci (1363-4) ildə tikildiyi yazılmışdır. [Burada], həmçinin, üzərində usta Güştasf ibn Musa tərəfindən 790-cı ildə (1388) bina edildiyi qeyd olunan bir hamam, yaxud, xanagah, II Şah Abbasın adına 1071-ci ildə (1661-2) tikilən karvansara, yenə onun adına 1073-cü ildə (1662-3) bina edilən məscid, yenə I Süleyman Səfəvinin adına 1098-ci ildə (1686-7) tikilmiş məscid vardır. Bu kəndi Azərbaycan tarixçilərindən Əzimbəyov təsvir etmişdir⁷⁰. Abşeron adasının adı səyyah Valeeyə görə, Afşaran, [yəni] dənizin gurultulu fişiltisindən alınmış bir kəlmə imiş⁷¹. [Bu ad] qədim mənbələrdə təsadüf olunmur. Kazım bəy bu adı Əfşəran (P.V.) kimi verir. Əbşəran (P.V.) şəklində də təsadüf olunur. Həmdullah Qəzvini “Bakının qarşısında Allah-Əkbər adası vardır. İndi abadlaşdırılmışdır, Xəzər dənizinin limanı olmuşdur” yazaraq bir adadan bəhs edir⁷². Dorn bu adanın hal-hazırda Pirallahı, ruslarda Svyatoy kimi adlanan ada olduğunu zənn edir (Kaspi, 159). Bakının 5 km cənubi-qərbindəki Bibi-Heybət, yaxud Şixlar kəndində qədim məscid və minarə vardır. Məscid bu yaxınlarda təmir edilərək öz şəklini dəyişmişdir. Məscidin yanındakı türbə, xalq rəvayətinə görə, guya İmam Rzanın qızlarından olan Ukeyma Xanıma, digər biri (-8-) isə onun xidmətçisi Heybətə aid

⁶⁷Suraxanı haqqında bax: Изв. Аз. Аpx. К., I (1926), с. 128.

⁶⁸Marquart, Eranşahr, s.108.

⁶⁹Melanges asiatiques, III, 119; Рахмонов (Кракий курс истории Азербайджана, Ваку, 1923, с. 34-40) bu qüllənin şirvanşahların Bakı və Abşeron yarımadasını yağıdan müdafiə etmək məqsədilə tikdirdikləri istehkamlar sisteminə aid bir abidə olduğunu söyləyir.

⁷⁰Изв. Аз. Аpx. К. (1925), с. 39-49.

⁷¹Wale, Altes und neues Vorder und Mittelasiens, s. 483; Dorn,

Kaspi 66, 104.

⁷²H.Qəzvini, mətn. с. 239.

edilir. Bibi-Heybət məzarını Dal Mehmet Asəfi Paşa da təsvir edir və onun kitabında bu türbənin və onun fikrincə İmam Zeyn əl-Abidin qızı Əzizəyə səfəvi ordusu komandanı Salman xanın, Bakının tutulmasını bihudə xahiş edib bir qoyun qurban gətirdiyini [əks etdirən] boyalı gözəl rəsm [əsəri] də vardır (Yıldız nüsxəsi, v.128^b). Asəfinin məlumatından Bibi-Heybətün sünni və şiələr üçün eyni dərəcədə müqəddəs olduğu anlaşılır. Məscidin divarındakı kitabə isə onun monqol dövrü abidəsi olub Nardarandakı minarəni tikən Mahmud ibn Səd tərəfindən 700-cü ildə (1301) tikildiyini göstərir⁷³. Ümumiyyətlə, Bakı və ətrafının monqollar dövründə abadlaşdığı dövrümüzdə qədər gəlib çatmış arxeoloji abidələrdən məlum olur. Şərqsünas Berezin Bibi-Heybət cəməsində şirvanşah Fərruxzadənin kitabəsini görmüşsə də, indi [bu kitabə] yoxa çıxmışdır.

BAKİ - ƏRƏŞ: Bakıdan Gəncəyə gedən dəmiryolu xətti üzərində diqqətli cəlb edən məntəqələrdən biri Nəvai stansiyasının 15 km şimali-qərbindəki Pirsaat çayının sol sahilində yerləşən “Xahəgah” adlı yerdir ki, burada çox diqqətəlayiq qala ilə əhatə olunmuş came, minarə, xanəgah və türbələr vardır. Qalanın şərq divarındakı tağda şirvanşahlardan Fəridin [ibn-?] Əbu ül-Müzəffər ibn Gərşasb ibn Fəffuzadə ibn Mənuçehrin 641-ci ilin rəcəb ayına (1324-cü ilin sonlarına) aid kitabəsi vardır. Qalanın ortasında gözəl bir minarə mövcuddur; 654-cü ildə (1256) tikilmişdir. Buradakı məzarlardan biri Şeyx Pir Hüseyn adında bir şeyxə aid edilən türbədir. Əvvəllər Pir Hüseynin türbəsi üzərində 684-cü il (1285) tarixini göstərən kitabə var idi. İndi yoxdur. [Onu] 1918-ci ildə ermənilər dağıtmışlar. Bartolomey və Dorn burada yuxarıdakılardan başqa Şeyx Camaləddin adında birinin 1049-cu (=1639) ilə aid məzar kitabəsindən, şirvanşahlardan Məlik Keykavus ibn Güştasbın 693 (1294), Xəlilullah ibn Şeyx İbrahimin 823 (1420) tarixli kitabələrindən söhbət açırlar. 1858-ci ildə fransız şərqsünası Bartolomey, 1861-ci ildə alman [alimi] Dorn tərəfindən ziyarət olunan⁷⁴ və son vaxtlarda (1923-cü ildə) Sisoyev tərəfindən tədqiq edilən⁷⁵ bu qala Şirvanın çox mühüm, çox gözəl və möhtəşəm abidələrindən biri sayılır. Bu gün tamamilə boş qalan bu qalanın və ətrafının şirvanşahlar dövründə çox abad olduğu müəyyənləşir. Sisoyevin tədqiqatına görə, xanəgah Şamaxıdan Salyana Pirsaat çayını keçərək gedən mühüm ticarət yolu üzərində (-9-) şirvanşahların mühüm bir qalası, istehlakı idi. [Bura] XIII-XV əsrlərdə şirvanşahların yaşayış yerlərindən biri, eyni zamanda dini mərkəz olmuşdur. Amma nə Bartolomey, nə də Dorn və Sisoyev bu qalanın tarixdə məzkur qalalardan hansına uyğun gəldiyini demirlər. Səfəvi tarixlərindən bu tərəflərdə Qələ-i Biqurd, yaxud Bifərd [qalası olduğu] göstərilir. Şah Təhmasibin dövründə şirvanşahlıq iddiasında olan Sultan Məhəmməd adlı bir dərviş 1535/6-cı ildə Şamaxıdan Salyana gedərkən Şirvan bəyləri həmin Biqurd qalasından çıxaraq ona

⁷³Buradakı abidələri azərbaycanlılardan Sadiqi şərh etmişdir. Изв. АЗ. Аpx. К., 1, 29-33

⁷⁴Dorn Bericht über eine Wissenschaftliche Reise in den Kaukasus; Bulletin de L'Academie russe, t. IV (186), s.361 -2, 278-80, 386, 388.

⁷⁵Изв. АЗ. Аpx. К., 1, 50-68.

hücum etmişlər⁷⁶. Kiçik [yaşlı] şirvanşah Şahruxu (da) Təhmasibin əsgərləri burada mühasirəyə almışdılar. Amma burada Biqərd dərəsinin olduğu da göstərilir. Halbuki indiki xanəgah dağ dərəsində deyil açıq yerdədir. Digər tərəfdən bu qala 1554-cü ildə Şabran məntəqəsindən gələrək Şabran və Şamaxı arasında səfəvi əmirilərindən Abdulla xanı məğlub edən şirvanşahlı Kazım Mirzənin səfəri ilə [əlaqədar] da xatırlanır. Mirzə Təngə adlı keçiddə (Dərəyi Təng-P.V., Şücaətnamə, 88^b və Təng boğazı-P.V.) Abdulla xanı məğlub etdikdən sonra, Abdulla xan Şamaxıya gəldi. Abbasqulu xan bunun yerini təyin etməyir və Bayqurt [kimi] yazır⁷⁷. Yuxarıda Nadir şahın dövründə Şirvan paytaxtı kimi qəbul olunması ilə əlaqədar adı göstərilən Ağsunun yanında Polşa tatarlarından Cəmil Aleksandroviç Nasifi tərəfindən aparılan tədqiqat əsnasında [onun] hələ XIV əsrdə monqollar və Teymur zamanında böyük əhəmiyyətə malik olduğu anlaşılır. Cəmil Nasifi Ağsunun 1,5 km şimalında olan Şeyx Məzid türbəsinin, əvvəlcə zənn edildiyi kimi, XVII əsrə aid abidə olmayıb daha qədim olduğunu göstərir. Rəvayətə görə, Şeyx Məzid bir təbib-alim imiş. Türbənin qarısında binanı tikən şamaxılı Şeyx Şəmsəddinin kitabəsində verilən yeddi yüz doqsan (P.V.) qeydindən abidənin 1388/89-cu ilə aid olduğu bilinir. Həmin şəxs Ağsudan 3 km şimali-şərqdə alim və müctəhid “Şeyx Dursun ibn Əhməd bəy əl-Gilani”nin, üzərindəki kitabəsindən 806-cı ilin zilqədə ayında (may, 1404) tikildiyi bilinən, türbəsinə [də] ziyarət etmişdir⁷⁸. Yəni hər iki abidə Teymurun və şirvanşah Şeyx İbrahimin dövrünə aiddir. 1647-ci ildə Ağsuda olan Evliya Çələbi buranın min evli, cameli, karvansara və hamamlı, bağlı-bağçalı abad qəsəbə olduğunu yazır⁷⁹. Evliya, eyni zamanda həmin Ağsu çayı yanında Fərruxzar adlanan kiçik bir şəhər barədə məlumat verir⁸⁰.

Səfəvilər dövründə Şamaxı ətrafında Gülüstan [adlı] qalanın olduğu göstərilir (-10-). İskəndər Münşi onu “Şirvanın ən qüvvətli qalası” kimi tərif edir⁸¹. Abbasqulu xan onun haqqında “Bu gün qalığı Şamaxı yaxınlığında Qız qalası kimi tanınır”⁸² yazır. Bu qala Şamaxıdan yuxarıda, görünür eyni çayın yanında mövcud idi və Cabalanı dağı həmin Gülüstanın yanında olmuşdur. Ərəbcə Dərbənd tarixində də bu ərazidə bir neçə şəhərin [olduğu] göstərilir (13). Bu əsərin məlumatına görə, şirvanşah Yəzid ibn Əhməd 1025-ci ildə gəzinti və ov etmək məqsədilə Qəbələ tərəfdəki Kərzul (P.V.) adlı bir qalada olduğu vaxt, Yəzidiyyə (Şamaxı) [şəhərini] oğlu Ənuşirəvana tapşırırmışdı. O [isə] atasının [burada] olmamasından istifadə edərək üsyan qaldırdı. Atası qayıdıb gəldikdən sonra Ənuşirəvan Kastan qalasına (P.V.) qaçdı (s. 42). Məncə bu Gülüstan olmalıdır.

⁷⁶Aləm ara, s. 59-60.

⁷⁷Gülüstan-i İrəm, 79, 82; Aləm ara, s. 56.

⁷⁸Изв. Аз. Аpx. К., II (1926), s. 26-28

⁷⁹Evliya Çələbi, II, 294.

⁸⁰Eyniçap, II, 293.

⁸¹Aləm ara, 25, 60.

⁸²Gülüstan-i İrəm, 76

1067-ci ildə həmin şirvanşah Yəzid ibn Əhmədin qızı Şamkuyəh bint Yəzid [də] Helestan qalasında (P.V.) vəfat etmiş və cəsədini Şabranda atasının məşhədində (basdırıldığı yerdə) dəfn etmişlər (s.48). Məncə bu da həmin Gülüstan olmalıdır. Qala Gülüstan adı ilə 1122-ci ildən zikr olunur⁸³. Şamaxı vilayətində belə bir Qız qalası beş verstlik xəritədə Şamaxının 35 kilometrliyində, Mərzədən 10 km şərqdə, indiki Bakı-Şamaxı dəmiryolu xəttinin 5 km şimalında bir təpə kimi göstərilir.

Amma Rəhimzadə İbrahim Çavuş Özdəmirin vaxtında Şirvan və Azərbaycan hadisələrinə aid yazdığı əsərində “Gülüstan qalasının arxasında səfəvi əmiri Abdulla xanın sarayı” deməklə, Şamaxının lap yanındakı yoldan və yaxud indiki iki təpənin birisindən söhbət açır⁸⁴. Samuel Gmelin 1770-ci ilin avqustun 20-də Şamaxıdan Ağsuya gedərkən şəhərin bir neçə kilometrliyində “Qəle-Gülüstan” xarabalığına gəlmiş, dağılmış daş evləri görmüşdür. [Müəllif] sonra deyir ki, bu xarabalıqların arxasında başqa səyyahların da xatırladıqları “Kuzkəllə” [adlı yer] vardır və bir təpənin üzərində yerləşir. Bu bir sarayın (schloss) qalıdır. Evin otaqları və ocaqları indi də görünür. Səyyah sonra buradan Ağsuya gəlmişdir (Reise durch Russland, III s. 71)⁸⁵. Katib Çələbi (s. 345) Gülüstan haqqında “Sərt və mətin, uca, xüsusi gözəlliyə malikdir” deməklə kifayətlənmişdir. Həmin şəxs Şamaxıdan bir mərhələ (sic !) cənubda Kür çayı sahilində Novşəhr qəsəbəsindən [də] söhbət açır (s. 395, 399). Dərbənd tarixində Yəzidiyyəyə yaxın Qələbad adlı bir qala da xatırlanır (s. 47) ki, şirvanşah IV Salar ibn Yəzidin qardaşı Məmlan 1067-ci ildə burada sığınmış və [sonra] öldürülmüşdür. Cəsədi oradan Yəzidiyyəyə (Şamaxıya) aparılmışdır (s. 47). Bunun hansı yer olduğu məncə məlum deyildir. Məsudi dəniz sahilindəki Muğandan başqa guya indiki Şamaxı sancağının cənubunda ayrıca bir Muğanıyyə olduğunu göstərir⁸⁶. Hər halda belə bir qəsəbə Kür çayının sol sahilində mövcud olmuşdur. Necə ki, indi də Nəvəhinin qərbində Muğan [adlı] stansiya vardır. İstəxrinin Gotha (C) nüsxəsində Araz sahillərində Vərsan ilə çayın (-11-) Kürə töküldüyü yer arasında Muğan göstərilir⁸⁷. Kür çayının Araz ilə birləşdiyi yerdə olan Cavad körpüsündən səfəvi⁸⁸ və osmanlı⁸⁹ mənbələri və Oleari⁹⁰ xəbər verirlər. Ərəblər dövründə burada [olan] və keçən dərsdə haqqında danışılan Bərzəncdən, daha doğrusu, “Bərdhiç”dən başqa [bir də]

⁸³Brosset, Histori de la Georqie, I, 368.

⁸⁴Rəhimzadə, “Zəfəname-yi həzrət-i Sultən Murad”, Darülfünun, Halis Əfəndi, No 5732, vər. 35: “Qızılbaşlar... Gülüstanın başında olan qalanın yanından Abdulla xan şəkərməkənin bina etdiyi bünövrəsiz Sarayın öndündən qəflətən şəhərə (Şamaxıya) soxuldular...”.

⁸⁵Bu abzas müəllifin III məruzəsinin sonunda verilmiş düzəlişə uyğun əsas mətnə əlavə olunmuşdur - P.V.

⁸⁶Müruc, II, 69.

⁸⁷İstəxri, s. 189.

⁸⁸Aləmə, s. 513.

⁸⁹Katib Çələbi (orijinalda səhifə göstərilmiş - P. V.).

⁹⁰İqtibas göstərilmiş - P.V.)

Dərinqin adı çəkilir. Bərzənc haqqında Yaqut Kür məqaləsində “Bərdədən keçib Bərdhiçə gəlir” dediyi kimi, Bərzənc məqaləsində “Azərbaycanın hüdudunda bir şəhər olub Kür çayı ilə əhatə olunur” yazır. Görünür [şəhər] iki çayın arasında olmuş və bu səbəbdən də həm Kür, həm də Araza aid edilmişdir. Bundan başqa İbn Rusta da (s. 89) Bərdhiçi Araz çayı yanında, onun Kürə qovuşduğu yerdə, Varsandan aşağıda göstərir. Məsudi (Müruc, II, 75, 76) “Bərdhiç”i Bərvac (P.V.) kimi yazır və bunu Kür üzərində Bərdəyə aid bir qəsəbə kimi tanıdır, Arazın Kürə qovuşduğu yerdə də “Sanariyyə adı ilə tanınan bir kənd”in olduğundan xəbər verir. Karaulov (VIII, 77) bunu haqlı olaraq, bugünkü “Səngər”lə eyniləşdirir. Hər halda, “Bərdhiç” və “Sanariyyə”nin biri Kür, digəri Araz sahillərində olsalar da, çox yaxın olmuşlar. Dərtiq (P.V.) yaxud, Dərnici (P.V.) adı ancaq İstəxrinin Gotha nüsxəsində mövcuddur⁹¹.

Bu yer Şirvanın sərhəd məntəqəsi və eyni zamanda Araz çayının Varsan və sonra Muğan ərazilərini keçərək Kürə qovuşduğu yerdə Şirvan kəndi kimi göstərilir. Dərnici kəndi hər halda, Kür çayının sol sahilində Bərdhicin qarşısında, indiki Cavad və “Türkənd” kimi, qarşı-qarşıya mövcud olmuşlar. Həmdullah Qəzvini (mətn, 218) Kür çayının Araz və Qarasu çayı ilə birləşdiyi yeri Bazar Ənbarci adlandırır. Ənbarci elxani şahzadələrindən biridir⁹². [Bəs] Qarasu hansı Qarasudur? Türyan çay Qarasuyudurmu? Yoxsa, Arazın sol qolu olan Qarasudur? Katib Çələbiyə görə (s.396), Yurt Bazar Ənbarci Cavad deməkdir. 1604-cü ildə səfəvi ordusu Cusr-i Cavaddan (Cavad körpüsündən - P.V.) Kür çayını keçdikdən sonra Qarasu və Yasamal dağ keçidini aşaraq Şamaxıya yaxınlaşmışlar⁹³. Qarasu və Ağsu adları Rəşidəddində də vardır. Ağsu, eyni zamanda monqolca “Çağan Muran” kimi də adlanmışdır⁹⁴. Girdiman-çay hər zaman bu adı daşımışdır. Bu ad Hüdud əl-ələmdə də vardır. Rəşidəddində Girdimanın sahilindəki səhra Dəşt-i Girdiman kimi adlanır. Abaqa xan 1265-ci ildə Cuci ulusu xanları ilə döyüşlərində (-12-) Dəlan Navur (göldən Girdiman çölünə qədər [ərazidə] düşərgə salmışdı⁹⁵. Dəlan Navur indiki Hacıqabul gölü ola bilər. Həmin gölün yanında Qara Küdəri adlı bir yer də göstərilir⁹⁶.

De Goeje Londra, İndian Office № 1026 farsca coğrafiyasında Araz çayı haqqında “Ərminiyyədən başlayaraq Muğan hüduduna gəlir və Mahmudabadın yanında Kür çayına qovuşur” yazıldığını xəbər verir⁹⁷. Bu Mahmudabad Qızıl-

⁹¹İstəxri, s.187, 189, haşiyələri: Araz çayı Varsan qapısına çatana kimi axır, sonra təmiz bir yer olan Şirvanın Dərinq (Dərnici, Dərtiq) rustaqlına yaxınlaşana qədər axaraq Muğanda qurtarır və Kür çayı ilə qovuşur (P.V.). Yenə bax: B.G.A. IV, 402, 404.

⁹²Onun nəşəb şəcərəsi barədə bax: Türk hüquq və iqtisad tarixi Məcmuəsi, I, s. 34.

⁹³Aləm ara, s. 513.

⁹⁴Came ət-təvarix, Topqarı nüsxəsi, vər. 242^b

⁹⁵Rəşidəddin, vər. 242^b.

⁹⁶Yenə də orada, vər. 283^a.

⁹⁷B. G. A., IV, 403: Ərminiyyədən baş alır və Muğan hüdudunda Mahmudabadın yanında Kür çayına tökülür və dənizə axır (P.V.).

Ağac tərəfdəki Mahmud-Abaddan başqa [yerdirdir]. Teymura aid tarix [əsərlərində] Kür çayının şimalında Mahmud-Abad otlaqlarından danışılır ki, burada Fəxrabad kəndi yanındakı Qalın-Günbəd adlı yerdə Teymur qışlamış və onun arvadları da Sultanıyyədən gələrəkən Kür çayını keçdikdən sonra həmin bu Mahmud-Abadda Teymurun qərargahına daxil olmuşlar⁹⁸. Buradakı Fəxrabad adının rusların beş verstlik xəritələrinin göstəricisində (s. 256) Cavad sancağında 66,35 uzun və 40,00 en [dairələri] arasında göstərilən Fəxrüvar gölünün adında mühafizə olunduğunu demək mümkündür. [Bu vilayətlərin tat farsçasında D hərfi R hərfinə çevrilir]. Səfəvi Şah İsmayılın səfərlərində də Şirvan Mahmud-Abadı deyilən ayrı bir Mahmud-Abad haqqında danışılır⁹⁹.

Elxanilərdən Keyxatı xan 1293-cü ildə Kür çayı sahilində Qutluq-Balıq adlı böyük bir şəhər inşa etməyə başlamışdı¹⁰⁰. Şəhər tikilərəkən xanın özünün Dalan Navurda olduğu əsasən, şəhərin Kürün şimal sahilində, adı çəkilən göllə Girdiman arasında, indi haqqında söhbət gedən “Şirvan Mahmud-Abadı” adlanan yerdə olduğu anlaşılır. Sonralar bu şəhərin adına təsadüf olunmur. 1578-ci il dekabrın 26-da səfəvi ordusu Qarabağdan gəlib Kür çayını Qoyun ədli (P.V.) adlı yerdən keçib Şamaxı ilə Kür arasındakı Molla Həsənyurdu adlı yerdə Kırım sultanı Adil Gəray sultanı əsir etmişdir¹⁰¹. Abbasqulu xan bu Molla Həsən Yurdunu Ağsu sahilində göstərir¹⁰². İki il sonra Adil Gərayın qardaşı məşhur Buqra Qazi Gəray həmin yerə Qızıl-ağac tərəfdən gələn səfəvi ordusu ilə döyüşərəkən məğlubiyyətə uğrayır¹⁰³. Bu hər-halda Ağsu [çayının] indiki dəmiryolunun Sağırı stansiyasına yaxın axdığı sahillərində olmalıdır. Bu sıralarda Şirvanda Osman Paşanın hüsurunda olmuş (-13-) osmanlı tarixçisi Ali, Adil Gəray xanın əsir götürüldüyü yeri “Şirvanın Mahmud-Abad adlı qəsəbəsinin ətrafında” olduğunu bildirir¹⁰⁴. Evliya Çələbi Şəkidən Şamaxıya gedərkən olduğu Mahmud Abad nahiyəsinin Ağsu çayının üçsaatlıq şərqində yerləşdiyini göstərir. Onun dediyinə görə, Mahmud Abad bir qəsəbə adı deyil, nahiyə adıdır və “bir böyük səhrada iki yüzə qədər məmur və abad kəndlərdən ibarətdir; [burada] illik min dəvə yükü əbrişim hasil olduğunu deyirlər. Hər bir kəndi ayrıca bir qəsəbədir. Cəməsi və hamamları, şahı baliqları vardır. Əhalisi Erməni, Gökədolak, Türkmən Monqol və Qumuq tayfalarından [ibarətdir]. Bir qəbiləsinə də İt-Til deyirlər”¹⁰⁵. Evliyanın verdiyi

⁹⁸ZN¹,733.

⁹⁹Aləm-ara, s. 25.

¹⁰⁰Came ət-təvərix-e Rəşidəddin. Topqarı nüsxəsi, vər. 268.

¹⁰¹Aləm-ara, s. 171-172; Abbasqulu xan, s.84, Qoyun öyli(?-P.V.) kəlməsini Qoyun ulamı şəklində yazmışdır.

¹⁰²Gülüstani-İrəm, 84.

¹⁰³Aləm-ara, s. 191.

¹⁰⁴Ali, Kunh əl-əxbar, qeyri-mətbu hissəsi, Yıldız nüsxəsi, № 2290, vər. 504. Nuriomanıyyə, 505; Nüsrətnamə, № 4350, vər. 164^b.

¹⁰⁵Evliya Çələbi, II, 290. Evliya Çələbidəki bu İt-Tillər haqqındakı məlumat görünür Alidən alınmışdır: Kunh əl-əxbar, 499^b; Nüsrətnamə, 123^b-125^a. Ali bu İt-Til (əslində hərəkəli “İt-Tebel”) Qaytaqlardan Ərəşdən Tiflisə gedərkən keçdiyi Qanıq - Alazanın şimalındakı dağlarda yaşayan bir qəbilə kimi bəhs

məlumat düzgündürsə, Bakı və Şamaxı sancaqlarının Kür çayına bitişik cənub hissələrinin XVII əsrə qədər, yəni şirvanşahlar dövründə çox abad olduğu anlaşılır. Ərəbcə Dərbənd tarixində də bu məntəqədə bir neçə şəhər və qəsəbə adı çəkilir. Amma onların heç birinin adı indiki xəritələrdə görünmür. 1065-ci ildə (455 h.) Arran hakimi şəddadilərdən Əbü əl-Əsvar Şavur ibn Fəzl Kür çayını keçərək Şirvan vilayətinə bir neçə dəfə hücum edir. Bir dəfə Şirvanın Quyləmiyan (yaxud Duyləmiyan - P.V.) adlanan qalasını tutur. İkinci dəfədə Yəzidiyyə (Şamaxı), üçüncü dəfədə Sədun kəndinə qədər gəlir (s. 29, 44). Sonrakı ildə (1064) də çayı yenə də keçərək Kerm (yaxud, Ker -P.V.), Qətran, Cəmadar (yaxud Həmədan - P.V.) adlı qalaları işğal edib dağıdır və bağlanmış sülhə görə, Quyləmiyanı şirvanşah Fəriburz ibn Salara qaytarır (s. 29, 45). Ərəblər Beyləqandan Qəbələyə Kürü Bərdhiç keçidindən keçərək gəlmişlər¹⁰⁶. Səfəvilər tarixində bir də Qəbələ keçidi Məbər-e Qəbələ (P.V.) xatırlanır ki¹⁰⁷, Bərdhiç - Cavad məntəqəsindən bir az yuxarıda olmalıdır. 1538-ci ildə səfəvi ordusu Qarabağdan gəlib Kür çayını keçdikdən sonra Surxab qalasını Surxab-e Kəldəmkilan (P.V.) aldı, sonra oradan Qəbələyə yürüş etdi¹⁰⁸. Bu ərazidə bir Surxab Teymurun səfərnamələrində də xatırlanır (-14-). Teymur 1386-cı ildə Gürcüstandan Şəki istiqaməti ilə Qarabağa gedərkən Qəbələyə gəlmiş oradan gəlib Sorx qalasını işğal etmiş, sonra Surxab Qarabağına gəlmiş, sonra [isə] Kür çayını keçərək Bərdə tərəfə getmişdir¹⁰⁹. Bu məntəqə haqqında çox müfəssəl məlumat verən osmanlı mənbələri burada təkcə Surxabdan bəhs etməyərək, “Ərəş” və “Ağdaş”dan da söhbət açırlar. Səfəvi salnaməçisi İskəndər Münşi Surxab [barədə] soylədiyi hadisədən 3 il sonra (1551-ci ilin hadisələrində) Şəkiyə tabe olan qala kimi Ərəşdən (Bəl-de-yi Ərəş - P.V.) də bəhs edir¹¹⁰. Osmanlı salnaməçilərinə görə, Ərəş şəhərinin qalası yoxdursa da, içində böyük came məscidi vardır, [amma] burada şiələrin təzyiqi üzündən 50 ildir ki, cümə namazı qılınmamışdır. Ərəş Katib Çələbiyə görə (s. 392), Nuşirəvan tərəfindən, Evliya Çələbiyə görə (II, 287) isə əfsanəvi Kəyumərs tərəfindən bina edilmişdir. Hər halda Ərəş qədim bir şəhər kimi qəbul olunmalıdır. Buna əsasən Surxab qalasının Ərəşdən ayrı bir qala olduğu anlaşılır. Teymur Şəkidən gələrkən Surxab istiqamətindən Qarabağ yaylaqlarına daxil oldu. Bir az sonra baş çəkdiyi Bərdə [onun] yolunun sağ tərəfində qaldı. Buna əsasən Surxab Qarasu, yaxud Göy

edir. Amma Evliyadakı monqolca kəlmələr orada yoxdur. Evliya Çələbi qədim ərəb səyyahlarından Əbu Düləf ibn Misar əl-Binəziyə bənzəyir. Onun marşrutlarında coğrafi tərtibata çox ciddi riayət olunmamışdır. Arada yolda təsadüf etmədiyi yerlərdən və qəbilələrdən danışır. Başqa müəlliflərdən və yaxud müasirlərindən öyrəndiyi yerlər barədə özünün gördüyü yerlər kimi yazır. Evliyanın bir çox alimləri maraqlandıran “Qaytaq-monqol” dili və qəbiləsi barədə verdiyi məlumatı Ali və Həmdullah Qəzvinli ilə müqayisə edilərək təkrar tədqiqə ehtiyacı olan bir mövzudur.

¹⁰⁶Baladhuri, s. 203.

¹⁰⁷Aləm - ara, s. 484.

¹⁰⁸Aləm - ara, s.60.

¹⁰⁹ZN, I,407.

¹¹⁰Aləm-aray-e-Abbasi, 62.

çay hövzələrinin birində olmalıdır. Sonra Teymurun səfərnaməsində Kür çayının buradakı sol sahilinin, bu çayın qarşısındakı cənub tərəfin Arran Qarabağı adlanması müqabilində, Surxab Qarabağı kimi tanınması [fikri] də diqqətə layiqdir (14). Hər halda Teymurun dövründə Surxab adlı [qala] Ərəş və Ağdaş qalalarından ayrı bir qala olmuşdur (-15-).

AZƏRBAYCANIN TARİXİ COĞRAFIYASI

Prof. Əhməd Zəki Vəlidi:

III

Bakı - Ərəş - Şəki – Zaqatala (Keçən mətnin davamı)

Şirvanın 1578-ci ildəki osmanlı sancağına [uyğun] inzibati bölgüsündə Zərdab sancağı göstərilir. Rəhimzadə İbrahim çavuşun Özdəmir Osman Paşanın Ərəşdən Salyana gedərkən Zərdaba gəldikdən sonra Şamaxıya döndüyü haqda verdiyi şərhədən açıq-aydın anlaşıldığı kimi, bu “Zərdab” hal-hazırda Qəbələ və Göyçaydan Qarabağa, Harfaradinaluya keçən yolun üzərindəki “Qarasu” mənsəbində, Kürün sol sahilində olan “Zərdab” qəsəbəsindən ibarətdir. Məncə, Surxab da, Qəbələ keçidi də bu yolun üzərində olmuşdur. Üçüncü və dördüncü Murad dövrlərindəki səfərlərdə osmanlı ordusunda çox nurlu əsilzadələr iştirak etdiyindən Ərəş vilayəti və ümumiyyətlə, Şirvan haqqında olduqca ətraflı məlumat verilsə də, Cənubi Qafqaza (və ümumiyyətlə, Qafqaza) aid Avropa və xüsusilə, rus coğrafi və arxeoloji elmi nəşrləri İstanbulda çox az olduğundan həmin məlumatın istənilən kimi tədqiqi mümkün olmur. 1578-ci ildə Lala Mustafa Paşa Tiflisdən gələrkən ikinci gündə Qabır, yəni Yora çayını keçib onun sol tərəfi istiqamətində [hərəkət edərək] sentyabrın 12-də Qanıq, yəni Alazan çayının kənarına yetişdi¹¹¹. Burada çayın keçidini tapmadığından 10 gün qaldı. Bu anda, Gəncə vilayətində olan səfəvi ordusu Kür çayını Alazan mənsəbindən yuxarıda olan Qoyun-keçidi adlı yerdən keçərək¹¹² osmanlı ordusuna hücum etsə də, Lala Paşanın əmri ilə Özdəmir oğlu Osman Paşa və başqaları Qabır (yəni Yora) çayını keçərək türkmənləri (səfəviləri - P.V.) qovdular və gəldikləri keçidə çata bilməyən türkmənlər Kür çayında qorq oldular. Lala (-123-) Paşa ordusu ilə sentyabrın 22-də Qanıq çayını, tələfat verərək, keçdikdən sonra arada üç yerdə dayanaraq Samsix və Cəlayir mənzillərinə daxil oldu və sentyabrın 25-də (rəcəb ayının 22-də) Ərəşə çatdı. Burada iki həftə qaldıqdan sonra oktyabrın 9-da Ərəşdən hərəkət etdi, Çaykənan (Ərəş çayı kənarı), Dəhnə, Topraqqala dayanacaqlarından keçdikdən

¹¹¹Ali (Nüsrətnamə, Nuri-Osmaniyyə nüsxəsi, vər. 132^b) Tiflis ilə Qanıq arasındakı yerləri belə göstərir: Qəbirsu kənarı, Qarasu başı, Buzdi dəyirmanı, Aslan Asqurə, Çəğan Asqurə, İllən uyuğu, Topqavaq danqı, Suyun (yəni Qanıqın) bəricanıbi - P.V.).

¹¹²Qoyun keçidinin Kür çayı [üzərində] olduğu “Zəfərnaməyi Murad xan” [əsrində] də (Xalis Əfəndi, № 5732, vər. 19) aydın göstərilmişdir: “Kür nəhrini Qoyun keçidi adlı yerdən və keçiddən übr edib (keçib)”. Evliya Çələbinin (11,289-290) bu keçidi Şəki tərəfdə və Qanıqda göstərməsi və oradakı müşahidələrinə və müsahibələrinə aid hekayələri başdan-başa uydurmədir.

sonra, ordusunu keçirmək üçün xüsusi hazırladığı körpü ilə Qanıq çayını keçdi və bu çayın sağ sahili ilə Tiflisə doğru irəlilədi¹¹³.

ƏRƏŞ - Hal-hazırda Yevlax dəmiryolu stansiyasından Nuxaya gedən şose yolunda Yevlax tərəfdən ilk dayanacaq olan Xaldan qəsəbəsi xalq arasında “Ərəş” kimi də adlanmaqdadır. Qədim Ərəş şəhərinin mərkəzi hissəsi indiki Xaldanın üç km. şərqində olan Nemətəbad (xalq arasında Nəmətəva, xəritələrdə Nəmədabad) kəndində olduğu göstərilir. Səfəvi və osmanlılar dövründəki Ərəş də elə bura olmalıdır. Osmanlı mənbələri bunu təsdiq edir. Lala Mustafa Paşanın yuxarıda göstərilən marşrutuna görə, Ərəş qalası Qanıq (Alazan) çayından üç mənzildə*, yəni 60-70 km. məsafədə mövcud olmuşdur. Yenə orada “Ərəş çayı kənarı” sözləri verildiyindən çayın da qəsəbənin adını daşımış olduğu aydınlaşır. Katib Çələbi¹¹⁴ və Aşiq Çələbinin¹¹⁵ yazdıqlarına görə də Ərəş qalası “Ərəş nəhri” sahilindədir. Özdəmirin dəstəsində olan Əbubəkr ibn Abdullah Ulufəciyə görə, Ərəş Kür çayı sahilinə yaxındır¹¹⁶. “Zəfərnameyi Sultan Murad xan” [əsrinin] görə də belədir¹¹⁷. Həmin Ərəş qalasının yanında Kür çayı üzərində əvvəlcə bir körpü mövcud olmuş, səfəvi ordusu qaçarkən yıxılmış və hərrə ilə doğranaq dağıdılmışdır. Yəni körpü taxtadan idi. Osman Paşa onu təmir etdi. Bu münasibətlə [ona] “Ərəşin qarşısındakı körpü” deyirlər¹¹⁸. Hətta Ərəşdəki osmanlı qarnizonu [əsgərləri] ön tərəfdən onlara hücum edən səfəvi əsgərlərinə qarşı topdan atəş açaraq cavab verirdilər¹¹⁹. Sonralar Nadir şah da, Dağıstan səfərindən Gəncəyə (-124-) dönərkən, Qəbələ yanındakı Qutqaşəndən yolunu davam etdirərək Kür çayını Ərəş körpüsündən keçib Gəncəyə gəlmişdi¹²⁰. Körpünün qarşı tərəfində Hələ (Hələv - P.V.) nahiyəs¹²¹ mövcud idi. Lala Mustafa Paşanın geri dönərkən [gəldiyi] marşrutunda adı çəkilən yerlərdən [birininin] – “Dəhnə”nin bu gün Gəncədən Yevlax istiqaməti ilə Nuxaya gedən şose yolu kənarındakı Böyük və Kiçik Dəhnə yeri olması mümkündür. [Bu ad] rus xəritələrində Daqana, yaxud da, Doqına kimi əks olunmuşdur¹²². Torpaqqala Əyriçayın Qanıqa (Alazana) qovuşduğu yerin şimalındakı Torpaqqala, “Körpü” isə oradan 8-10 km aralıqda olan və qədim

¹¹³Ərəşdən Tiflis tərəfdə Kür çayına qədər olan dayanacaqlar Alinin əsərində (Nüsrənamə, göstərilən vərəq) belə verilir: Ərəş, Çaykənan, Dəhinə, Torpaqqala, Çəsrəkəbaşı, Bünyadaşd, Qapucəsrəkə, Sultancıq, Əmadərti, Qəbirsuyu, Sağsıclə, Kənar-e ab-e Kür. (P.V.).

¹¹⁴Cahannüma, s. 395.

¹¹⁵Ayasoriya nüsxəsi, № 2598, vər. 247^a.

¹¹⁶“Tarix-i Özdəmir Osman Paşa”, Paris nüsxəsi, Anç. fond. turc. № 125, vər. 18^b, 21: Tiflis qarşısından axan Kür çayı Ərəş qoruğundan axıb keçir və onun gündoğan tərəfində, 7-8 günlük yoldan [sonra] Cavad adlanan vilayətə gəlib çatır.

¹¹⁷Xalis Əfəndi nüsxəsi, №5732, vər. 28^a: Ərəş adlı qəsəbənin yanında olan Kür çayının qarşı tərəfindəki Gəncə vilayəti.

¹¹⁸Ali, Kunh əl-əxbar, vər. 196^a, 501^a; Zəfərname-ye Sultan Murad xan, vər. 22^b; Şücaətnamə, vər. 38^a.

¹¹⁹Ali, Kunh əl-əxbar, 139^a; Nüsrənamə, 132^b.

¹²⁰Mirzə Mehdi xan. Cahangüşa-ye Nadiri, s.141.

¹²¹Kunhəl-əxbar, 504^a.

¹²²Дорн, Каспии, 341.

böyük yol Üzərindəki Almalı körpüsü və keçidi olmalıdır. Buna görə osmanlı dövründəki Ərəş qalasının yanındakı çay hal-hazırda poçt yolu üzərindəki Alçıqançaydan ibarətdir və qala da indiki Xaldan məntəqəsinə uyğun gəlir. Yalnız iki müəllifin ifadələri məsələni bir az qarışdırır. 1647-ci ildə Ərəşdə olan Evliya Çələbi Gəncədən Şamaxıya gedərkən Həzar Əhmədli (bugünkü) yerindən Mingəçevirə (bugünkü) gələrək Kür çayını keçib Gəndərə (bugünkü Kəndək) kəndinə və sonra Quşlunca belini aşaraq Ərəşə daxil olmuşdur. Bu müəllifə görə, Ərəş Rənaşah adlı dağın ətəyində olub Türkiyənin Bursa şəhərinə bənzər, havası mülayim, bağlı-bağçalı bir yermiş. Şəhərin arxasındakı dağa türkmən qəbiləsi yaylağa çıxarmış¹²³. Dal Mehmet Asəfi Paşada da Ərəş ətrafında “Dağ üstü” [adlı yer] göstərilir¹²⁴. Evliya Çələbinin dediyi doğru olub Mingəçevirdən Ərəşə gedərkən dağdan keçilməsi zəruri idi; şəhər Bursaya bənzəyirsə bu şəhəri indiki “Xan-Abad” ətrafında aramaq lazımdır. Asəfi Paşa Ərəşi çox tərifləyir. Şəhərin böyük və qədim came [məscidi] vardı. Əhalisi sünni olduğundan şüərlər tərəfindən çox cəfaya məruz qalır; yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, [şəhərin] came məscidində 50 ilə yaxın müddətdə cümə namazı qılınmamışdır. Şəhərin ətrafı kanallarla əhatə edilmiş, abadlaşmış və bağçaları çox idi. Bizis vaxtımızda olduğu kimi, o vaxtlarda da bu yerlər ipək məhsulları ilə məşhur olub, İran və Rum məmləkətlərinə çoxlu ip ixrac edərdi. Ətrafındakı bağlarında gözəl-gözəl saray və qəsrlər mövcud idi¹²⁵. Evliya Çələbi şəhəri vəsf edərkən həərhalda mübaligəyə yol vermişdir (-125-). Onun yazdığına görə, bu şəhərdə on min [damı] torpaq örtülü ev, 40-a qədər came [məscidi] - Üçüncü Murad camesi, Fərhad Paşa camesi, on altı hamam, səkkiz yüz dükən, ətrafında yeddi böyük nahiyə və bunların hər birində yüz para abad kənd varmış. Osmanlı ordusu gələn vaxtda şəhərin qalası yox idi. Lala Paşa şəhərin xaricində Şah Bağı adlı yerdə otuz min əsgəri tuta biləcək böyük bir qala bina etdirdi. Bütün ordu və əhali işlədilərək qala bir həftə ərzində (oktyabrın 1-də) tikilib başa çatdırıldı. Bu qala torpaqdan (çiy kərpicdən - P.V.) tikilmişdi. Osmanlı müəllifləri qalanı təsvir etmişlər. Onların dediyinə görə, qalanın üç qapısı, dörd qülləsi olub, ətrafında da beş zira* dərinliyində xəndək atılmışdı¹²⁶. Ərəşdə olanların rəvayətinə görə, bu qalanın qalığının bir hissəsi hal-hazırda Xaldanın şərq tərəfində mövcud olub Sultan qala kimi adlanır; 25-30 metr

¹²³E.Çələbi, II, 287-289.

¹²⁴Şücaətnamə, v. 22^b.

Cənnət kimi ətrafı ırmaq idi.

Əhl-i hala dağın üstü bağ idi.

¹²⁵Şücaətnamə, v.

22^b: İrəyi Əcəmə, Quma gedir,

Bil ki, yüz min yük dəxi Ruma gedir.

v. 23^a: Malıyla dolu, Şaha kandır Ərəş,

Haqq budur, dopdolu çandır Ərəş.

Bağlar ilə ətrafı zeyneylmiş (bəzəmiş)

Ya müzəlləf (qıvrımsaç) yaxşı bir candır Ərəş.

¹²⁶Kunh əl-əxbar, vər. 495^a; Nüsrətnamə, 117^a.

hündürlükdə kərpicdən tikilmiş bir divardır. Bu divarın şərq tərəfi Nemətabada kimi uzansa da, həmin hissə xarəbdir. Bir də, Xaldandan Ağdaşa gedən yolun sağ tərəfində bir kurqan vardır ki, onun qədim Ərəş sultanlarının məzarı olduğu zənn edilir. Xaldan ancaq rusların vaxtında böyümüş bir kənddir, onun came [məscidi] də sonradan tikilmişdir; Nemətabaddakı camenin isə osmanlılar dövrünə aid bədə olduğu zənn olunur. Ərəşin abidələri, təəssüf ki, tədqiq olunmamışdır və yaxud, biz belə tədqiqatə təsadüf etməmişik. Osmanlılar dövründə Ərəş az bir müddətdə bütün Şirvan bəylərbəyliyinə mərkəzi olmuş və ölkə aşağıdakı 12 sancağa bölünmüşdü: Qəbələ, Ağdaş, Şaburan, Zərdav, Sader (Saderu - P.V.) , Bakı, Salyan, Hövzə-Lahic, Qara Ulus, Şəki, Axtı, Vanmir (görünür, indiki "İxir"). Az sonra Dərbəndə qədər bütün Dağıstan [ərazisi] osmanlı ordusuna tabe oldu, Şirvan vilayəti isə, mərkəz Şamaxıya köçürülməklə, Şamaxı bəylərbəyliyi adlandı. Dağıstan tərəfləri isə "Dərbənd bəylərbəyliyi" oldu. Şamaxı bəylərbəyliyi 7 sancaq* və 7 livaya*, Dərbənd bəylərbəyliyi isə 2 sancaq və 5 livaya bölündü¹²⁷; və qədim Ərəşin (-126-) bölgüsündəki 12 sancaqdan üçü (Şabran, Axtı, Vanmir) Dərbənd bəylərbəyliyinə verilib, qalan doqquzundan bir çoxu da sancaq və liva kimi iki yerə ayrıldı: məsələn, əvvəlki bölgüdəki Hövz-Lahic sancağından Lahic sancağı və Hövz livası; Ağdaş sancağından Ağdaş sancağı və Ərəş livası; Salyan sancağından Salyan sancağı və Mahmudabad livası təşkil edilmiş oldu. Buradan görünür ki, o vaxtlarda da Ağdaş ilə Ərəş sancaq idarəsi altında toplanmış və həm də, ayrı-ayrı idarəçiliyə ayrılma bilirdilər. Ərəş həmişə Şəkiyə yaxın, əksər [vaxtlarla] ona tabe olan bir nahiyə kimi göstərilir.

Hüdüd əl-ələmin müəllifi (vər. 33^a) "Bərdə qapısında" Mübarəki adlanan böyük bir kənddən bəhs edir. Bu müəllifə görə, rus quldurları (944 miladi tarixdə) Bərdəyə hücum etdikdə onların düşərgələri burada olmuş və həmin Mübarəki Şəki vilayətinin Bərdə tərəfindəki sərhəd məntəqəsi imiş. Ərəbcə Dərbənd tarixində rusların bu şəhərlər haqqında, başqa əsərlərdə təsadüf olunmayan, məlumatlar varsa da, burada Mübarəki adına təsadüf olunmur. Bu mahal da Kür çayının sol sahilində, indiki Ərəş sancağında, bugünkü dəmiryolu korpüsü ilə Piruzə arasında olmalıdır.

QƏBƏLƏ - Qəbələ bugünkü Qarasu (Türyançay) çayının hövzəsində, Şəki [isə] Qanıq çayının sol qolu olan Əgriçay hövzəsində ayrı-ayrı şəhər və vilayət adlarıdır. Hər ikisinin cənub hüduqları çox yerdə Kür çayına kimi gəlib çatır. Hər ikisi də keçmiş zamanlarda Albaniyaya daxil olmuş, lakin Şirvana daxil olmamışlar (13). Amma son zamanlar şirvanşahlar tərəfindən tutulduqdan sonra xərəc verməli olmuşlar. Qəbələ şəhərinin xarəbələri hal-hazırda Nuxa sancağında

¹²⁷Ali Kunh əl-əxbar, Yıldız nüsxəsi, № 2290 vər.297^a; Şamaxı bəylərbəyliyinə [daxil olan] sancaqlar: Lahic (P.V.), Ağdaş (P.V.), Qəbələ (P.V.), Səlyanə (P.V.), Zərdab, Şəki (P.V.), Bakı; livalar: Hövz (P.V.), Sader (yaxarıda göstərilən), Sirhan (P.V.), Əsani (P.V.), Xodadərd (P.V.), Ərəş (P.V.), Mahmudabad (P.V.), Dərbənd bəylərbəyliyinə sancaqları: Şaburan (P.V.), Axtı (P.V.); livaları: Quba (P.V.), Müşkür, Kürə, Çıraç, Rustov, Hammerdə (türkcəsi, VII, 259) bu adlar səhv verilmişdir.

“Çuxur Qəbələ” kəndi yanında Qoçalançay və Qaraçay adlı çayların birləşdikləri yerdədir. Xarabalıq əvvəlcə Əfəndi oğullarından Rəşid bəy və Paşa bəy tərəfindən, 1925-1926-cı illərdə isə Şərifoğlu, Cəfərzadə və Rəşid Əfəndioğlu tərəfindən tədqiq olunub nəticələri Azərbaycanı tədqiq cəmiyyəti məcmuələrində nəşr olunmuşdur¹²⁸. İndiki xaraba yeri 15-20 hektar olsa da, ərazisi yerli əhali tərəfindən əkin sahəsi kimi istifadə olunduğundan, abidələri yaxın vaxtlarda dağıdılmışdır. Qala divarının bürc və qapılarının qalıqları mövcuddur. Qəbələ şəhəri Albaniya şəhərləri sırasında Strabonda Xabalax, Ptolomeydə Xabalax kimi qeyd olunmuşdur. İranda Qubad ibn Firuzun (488-531) hakimiyyətinin sonlarına yaxın sasanı ordusu Araz və sonra (-127-) Kür çaylarının şimalına keçərək, Nuşirəvan dövründə Dərbəndə kimi bütün Albaniyanı işğal edincəyədək, buralar xəzərlərə, daha doğrusu, hunlara tabe [vəziyyətdə] qalmışdır. Bəlazuri (s. 194) şəhəri doğrudan-doğruya Xəzər şəhəri kimi göstərir (Qəbələ şəhəri və o xəzərlərindir - P.V.). Ərəbcə Dərbənd tarixində bu məsələyə aydınlıq gətirən mühüm bir qeyd vardır: 48-ci səhifədə [yazılır ki] şirvanşah Fəriburz ibn Salar zamanında, yəni 1067-ci ilin iyun, yaxud iyulunda (hicri ilə 459-cu ilin şaban ayında) bu şirvanşahın xalasının oğlu Ləşgərsiyanı Qəbələdə Quni (yaxud Quin - P.V.) əhalisindən bəziləri öldürdülər. Şirvanşah Ləşgərsiyanın intiqamını almaq üçün Quni əhalisini qarət edib bir çoxlarını öldürtdü, heyvan sürülərini apardı, kəndlərini dağıtdı. Buradakı quni (- P.V.), yaxud quin (P.V.) hərhalda qədim hunların qalıqlarından ibarət olmalıdır ki, [bu da onların] Qəbələ tərəfində kəndlər təşkil edərək yaşadıklarını göstərir. Göyçə və Ağdaş nahiyələrindəki Xunlu, Qoyunlu, Qoyun-keçidi kimi coğrafi adlar da, ehtimal ki, həmin qədim Quni, Quin adları ilə əlaqədar olmuşdur. Ərəblər Qəbələni 646-cı ildə fəth etdilər. Qəbələ məntəqəsinə türk ünsürlərinin yerləşdirilməsi ilk islamiyyət dövründə də davam etmişdir. İbn Əsəm əl-Kufinin verdiyi məlumatlara görə, Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi 722-ci ildə (104 h.) Dəmir Qapını (Dərbəndi - P.V.) keçərək Xəzər şəhərlərini tutduqda Dəmir Qapıdan [sonra] ikinci dayanacaq olan Tərgü [məncə - P.V. - yəni indiki Petrovski = Maxacqala¹²⁹] şəhərinin əhalisi olan xəzərləri Qəbələ vilayətindəki Qəssaniyə kəndinə köçürmüşdür¹³⁰. Bu iki kəndin indi harada olduğunu bilmirəm. Şirvanın 1578-ci ilə dair osmanlı idarə bölgüsündə Ğəssani adlı bir livanın

¹²⁸Изв. Азкомстарис, III, 68,073; Изв. О.О. Из. Аз., II (1926), с. 74-76; IV (1927), с. 174-184.

¹²⁹İbn Əsamda Dərbənddən 6 fərsəxdə olan Ran çayından “İki qalaya” (Hüsneyn-P.V.) gəlindiyi və üçüncü gün Tərgüya gəlindiyi göstərilir. Buradakı Ran indiki Uluçay, İki qala - Qayakənd, Bərgü - Tərgü isə Maxacqala olmalıdır. Bələncər şəhəri Sulaq çayı, Səməndər isə Terek çayı hövzələrində mövcud olmuşdur. Mən bunları başqa bir məsələ ilə əlaqədar izah etmək niyyətindəyəm.

¹³⁰İbn Əhməd əl-Kufi, Topqarı Sarayı, Əhməd-i Sales (III Əhməd-P.V.) hissəsi, № 2956, s. 179^b Sonra onlar (Bərgü - ola bilər Tərgü, Yərgü əhalisi) sühl istədilər, əl-Cərrah onların istədiklərinə cavab verdi və onları Qəbələ deyilən rustaqa sıxışdırdı. Onları Qəssaniyə deyilən kənddə yerləşdirdi (P.V.). Dornun nəşr etdiyi farsca və çağatayca Təbəri iqtibaslarında Qəssaniyə (P.V.) əvəzinə Həsəməh, Həsəmiyə (P.V.); alman dilinə tərcüməsində Hasamah yazılması heç bir şəkildə anlaşılmır (Dorn, Tabarys Nachrichten über die Chasaren, s. 467, 513, 556).

olduğunu demişdik. Dal Mehmet Asəfi Paşanın özünün Qəbələ qalasını müdafiə etdiyinə dair məlumatında Ğəssani sancağı adı ilə Qəbələyə yaxın bir nahiyə göstərilir və bunun “Bəyi”nin də osmanlılara sadıq və inanılmış bir şəxsiyyət, yəni sünni olduğu bildirilir¹³¹. Bu Qəssaninin İbn Əsamdakı Qəssaniyədən ayrı bir yer olmadığı bəlli olur. Əgər bu kənd hal-hazırda mövcuddursa, burada qədim xəzərlərin izlərinə də təsadüf olunmalıdır (-128-). Qəbələyə Türkcüstanın şəhər əhalisindən də mühacirlərin gəlib yerləşdiyi məlum olur. Qəbələnin yan tərəfində hal-hazırda Dizəxli kəndi vardır¹³². Dizəx Səmərqəndin şimalında, xəritələrdə Cizəx kimi yazılan şəhərin adıdır.

Qəbələ hələ 646-cı ildə xəlifə Osmanın vaxtında Bərzicdə Kür çayını keçərək gələn Sultan İbn Rəbiə tərəfindən fəth edilmişdi. Görünür bu şəhərdəki [ələcə də] Şəki və Kaxetiyadakı Qanbizanın yerli hakimləri öz ərazilərində muxtariyyətli idarəçiliklərini mühafizə edə bilmişlər. Sonradan da Qəbələ və Şəkiddə xristian çoxluğu hakim idi.

Məsudi zamanında Qəbələ quldurlar və qarətçilər məskəni adlandırılırdı¹³³. Şəhər hərçənd ki, müsəlmanlarla məskunlaşmışdı, ətrafındakı bütün əhalisi qeyri-müsəlmanlardan ibarət idi. Hakimi Ənbəsəh Ğur adında bir şəxs idi. Məqdisi (s. 376) Qəbələ haqqında “Möhtəşəmdir, çayı şəhərin xaricindən axır. Cəməsi isə uzaqda olub təpənin üzərində yerləşir” xəbərini verir. Hüdud ələləmdə isə yazılır: “Qəbələ Şəki, Bərdə və Şirvan arasında zəngin bir şəhərdir. Buradan çoxlu qunduz ixrac olunur” (vər. 33^b). İstəxrinin Gotha (C) nüsxəsində Qəbələnin adı çəkilməyib, yalnız o zamankı hakiminin adı ilə Əbisəh (P.V.) yəni Ənbəsəh (P.V.) məmləkəti kimi adlandırılır. İstəxri Şirvana qonşu olan Lirandan bəhs etdikdən sonra deyir: “Ənbəsəhinin ölkəsi bir vilayətdir. Kəndləri çox deyildir. Möhkəm qalası vardır. Vilayətin arxası (yəni şimal tərəfi) Ləzgi məmləkətinə və dağlarına söykənir. Onlar Ənbəsəh ölkəsini müdafiə edirlər, çünki Ənbəsəh hakimi ilə münasibətləri yaxşıdır”. [Müəllif] sonra Şəkiddən bəhs edir¹³⁴.

Ərəbcə Dərbənd tarixində Qəbələ və nahiyəsi haqqında bəzi məlumat mövcuddur: 981/2-ci ildə Qəbələ hakimi Əbd əl-Bər İbn Ənbəsəh adında birisi idi (s. 40). Adından anlaşıldığına görə, müsəlman idi. Şirvanşah IV Məhəmməd İbn Əhməd İbn IV Məhəmməd şəhəri onun əlindən aldı. Əbd əl-Bər Kərzol (yaxud, Kəzrol - P.V.) adlı bir qalada hakimiyyətini mühafizə edə bilsə də, həmin V Məhəmmədin qardaşı Şirvanşah IV Yəzid 999-cu ildə bu Kərzolu da ələ keçirdi (s.

¹³¹Şücaətnamə, Yıldız nüsxəsi, vər. 139^b.

¹³²Изв. Азкомстарис, III, 69.

¹³³Müruc, II, 68; Qəbələ o quldur, səfil və əxlaqsız adamların sığındıqları yerdır (P.V.). Məsudinın Paris nəşrində Qəbələ (P.V.) kəlməsi Qilə (P.V.) şəklində yazıldığından fransızca tərcüməsində Kılax kimi verilmişdir. Karaulov (VIII. 57. 75) bunu Kılax şəklinə çevirmiş və Qəbələyə həmsərhəd göstərilən Kürün şimalındakı Muğanıyyəni də Qanıq (Alazan) mənəsbindəki Movakaniyə adlandırıb Məsudinın verdiyi məlumatı qarmaqarışlıq bir hala salmışdır. Ümumiyyətlə, bu adamın tərcümələri istifadə üçün heç cür tövsiyə edilə bilməz.

¹³⁴İstəxri, s. 193 və mündəricat (B.G.A, IV), s. 403, 405

41). Bundan sonra Qəbələ və Kərzol şirvanşahların əlində qaldı. 1025-ci ildə (-129-) adı çəkilən IV Yəzidin, bəzi arvadlarını götürərək, gəzinti və ov məqsədilə Kərzola gəldiyi söylənilir (s. 42).

Şərifoğlu Qəbələnin hələ XIV əsrdə xarab olduğu fikrindədir. Halbuki, şəhər həmin yerdə monqollar, Teymur, səfəvilər, osmanlılar və Nadir şahın dövrlərində də xatırlanır. Monqollar dövründə Qəbələ ipək və əkin məhsulları ilə tanınırdı¹³⁵. 1387-ci ildə (15) Teymur Tiflisdən dönərkən düşərgəsini Qəbələdə salmışdı¹³⁶. Səfəvilərin və osmanlıların vaxtında Qəbələdə hakimiyyət edən valilərin adları belə məlumdur¹³⁷. 1606-cı ildə osmanlı ordusunun məğlubiyyəti və Şah Abbasın Şirvanı istilasına qədər Qəbələ möhkəmləndirilmiş qala olub, əhalisi də axıra kimi osmanlıların tərəfində olmuşdur. Eləcə də, Qəbələ 1733-cü ildə Nadir şah qarşı da hüsn-i rəğbət bəsləmədi. Osmanlı tərəfdarı olan Surxay xan Şamaxıda məğlub olduqdan sonra Qəbələdə sığınacaq tapdı. Nadir şah qalanı həmin ilin dekabr ayının 26-da işğal etdi və orada bir həftəyə qədər qaldı¹³⁸.

1580-cı ildə Özdəmiroğlu Osman Paşanın təzkiyəçisi Dal Mehmet Asafi, Qıyqı bəy adlı birisi ilə, Qəbələnin mühafizəsinə təyin edildiyi üçün şəhər və qalanın müfəssəl təsvirini vermişdir. Qala o zaman xarab vəziyyətdə olduğundan onların özləri tərəfindən təmir edilərək müdafiəyə layiq şəkllə salınmışdır. Asəfinin təsvirinə görə, qala indi olduğu yerdə, iki çayın birləşdiyi məkanda olub, qədimdən bir xəndəklə əhatələnmişdir. Bunun sahilində bir top atımı yerdə boğaz vardı ki, onun ağzı bağlandıqı təqdirdə xəndəklərə su dolur və şəhərə ancaq qayıqlarla gəlirmişlər¹³⁹. Lazım olduqda su ilə doldurula bilən bu xəndəyin qalıqı bu gün də

¹³⁵H.Qəzvini, mətn, 92.

¹³⁶ZN, I, 406.

¹³⁷Aləm-ara, s. 60, 474; Ali, Nüsrətnamə, vər. 120, 168^a.

¹³⁸Mirzə Mühdi xan, Cahangüşay-e Nadiri, s. 139-142.

¹³⁹Osman Paşanın müəllifə (Dal Mehmet Asəfiyə - P.V.) əmri (Şücaətnamə, vər. 138^b)

Gəl, gir, seyr elə Qəbələ qalasını
Tez bina et yıxılmış qülləsini.
Qalanın vəsfi. vər. 129^b:
Adlı qaladır, amma ki, divarı yox
Köhnəlib, yerdə yatır, bir qaladır
Çox müvərrixlər tarixdə demiş
İki yandan iki arx axsa əgər
Bir olur ikisi o suyun o dəm
Əvvəllər bir sədd imiş həm o boğaz,
Hirsələnmiş su dayanıb səddinə,
Alırmış qalanın su çevrəsini,
Belə yazmışlar bilənlər o dəmi,
Gərki, yox divarı, amma dari (evləri) çox.
Görməyən onu sanır bir qaladır.
Əvvəllər o qala su içrə imiş.
Bir-birini qala öntündə kəsər.
Bir boğaza girər o su dəmbədəm
Qaladan varır ona top-diraz (uzun).

movcuddur¹⁴⁰. Şücaətnamədə Qəbələ (-130-) qalasının müdafiəsini göstərən rəsmlər də vardır¹⁴¹. Qəbələ qalasının yanında “Şəhidlər” adlanan yerdə kufi yazılı kitabələr mövcud olub hələlik oxunmadığı söylənir¹⁴². Tarixi mənbələrdə Qəbələ vilayətində adı çəkilən yerlərdən yuxarıdakı həmin Kərzol qalası, ərəbcə Dərbənd tarixində gəzinti və ov yeri olaraq, dağlıq məkanda göstərilir. Kərzol əgər Kərzədul kimi oxunarsa, Qəbələ xarabalarının cənubi-şərqində olan Girdəduldan ibarət ola bilər. Qədim zamanlarda bu vilayətdə Qəbələdən sonra ən mühüm mərkəz olduğu anlaşılan, özü də meşəlik və gəzinti yeri olan bir yer “Vandan Xizrəsi”dir ki, Qəbələnin 25 km şərqində yerləşir. Burada şirvanşahlar dövrünə aid və xaricdən gətirilən yonma daşdan tikilən 4 türbə vardır. Əfəndioğlu Rəşid bəy 1885-ci ildə burada olmuş və bu gün qismən və ya tamamilə xarab olan bəzi abidələrin fotosunu çəkərək Tiflis muzeyinə göndərmişdir; o cümlədən, [müəllif] “Sultan ibn Sultan”ın h. 590 (m. 1194) tarixli bir kitabəsini, farsca beytlərin yazıldığı kitabələri görmüş olduğunu söyləyir¹⁴³. Bu gün mövcud olan 4 türbədən biri Şeyx Bədrəddinin adına [türbədir] və yerli əhalinin nəzərində əziz bir şeyxin türbəsi sayılır və üzərindəki kitabədə h. 650-cı (m.1252) il və Usta Nəsnillahın işi (P.V.) sözləri vardır. Başqa bir türbə yaxşı mühafizə olunmuş və qapısı üstündə Şərifoğlunun yaxşı oxuya bilmədiyi gözəl bir kitabə mövcuddur. Şərifoğlu ancaq kitabənin bu qədərini oxuya bilmişdir: Əzəmətli Sultan Şeyx əzəmətli əmir İbrahim xələdüllah.... əmir Həzrəddin /?/ ibn Məhəmməd əd-din /Məcdəddin ehtimal olunur/ səl /?/ Allah ? (P.V.). Ehtimal ki, bu [kitabə] şirvanşah İbrahimin əmirlərindən birinin adına yazılmışdır¹⁴⁴.

Bu Xizrənin şimali-qərbində mövcud olan Qutqaşenin də əvvəldən mühüm yer olduğu qədim hamam qalığı olaraq göstərilən abidədən məlum olur. Bunun şimali-qərbində və Qaraçayın sahilində “Oğuz qəbiristanlığı” adlanan məzarlıqlar və ona aid rəvayətlər mövcuddur¹⁴⁵ ki, buradakı türk əhalisinin oğuzlardan olduğunu göstərir. Qutqaşen Nadir şahın səfərləri [ilə əlaqədar] da xatırlanır¹⁴⁶.

Qəbələnin şimali-şərqində mövcud olan Xaçmaz da səfəvi və osmanlı mənbələrində xatırlanır. Rəşid bəy bunun şimalındakı Filiflinin yanında qədim istehkamların qalığının olduğunu xəbər verir¹⁴⁷ (-131-).

Gərisinə dönmüş su yenə.

Qala ortada, alır su dövrəsini.

Şəhrə qayıqla vurmuş adamı.

¹⁴⁰Изв. Азкомстарис, III, 70.

¹⁴¹Şücaətnamə, vər. 140^b, 142^b, 143^b.

¹⁴²Изв. Азкомстарис, III, 74.

¹⁴³Изв. Азкомстарис, III, 71.

¹⁴⁴Изв. Азкомстарис, III, 70.

¹⁴⁵Изв. Азкомстарис, III, 70.

¹⁴⁶Mirzə Mehdi xan, s. 141: Qutqaşen min emal Qəbələ (P.V.)

¹⁴⁷Изв. Азкомстарис, III, 69

Ə.Z.Vəlid

Keçən nüsxələrdəki bəzi xətalərin təshih¹⁴⁸

S. 71, sət. 5: “əl-Salma” əvəzinə “əl-Sulami” oxumalı.

S. 72, sət. 18: “40.000” əvəzinə “ancaq 40.000” oxumalı. S. 77, sət. 3: “Azizə” əvəzinə “əzizə” oxumalı.

S. 79, sət. 4-dən sonra bir sətir düşmüşdür: “Ərəbcə Dərbənd tarixində də bu məntəqədə bir neçə şəhər göstərilir”. Həmin səhifədə aşağıdan sət. 1: “Müruc, II, 69” oxumalı.

S. 79, sət. 20-yə əlavə: Camuel Gmelin 1770-ci ilin avqustun 20-də Şamaxıdan Ağsuya gedərkən şəhərin bir neçə kilometrliyində “Qəle-Gülüstan” xarabalığına gəlmiş, dağılmış daş evləri görmüşdür. Müəllif sonra deyir ki, bu xarabaların arxasında başqa səyyahların da xatırladıqları “Kuzkəllə” [adlanan yer] vardı və bir təpənin üzərində idi. Bu bir sarayın (Schloss) qalığıdır. Evin ortaları və ocaqları hələ də görünür. Sonra səyyah buradan Ağsuya getmişdir (Reise durch Russland, III, s. 71).

S. 80, sət. 9: “nəqlən” əvəzinə “başqa”; sət. 14: əl-məraufə (P.V.) əvəzinə əl-mərufə (P.V.); S. 82, aşağıdan sət 1: “Bəlazuri, s. 203”; aşağıdan sət. 7: “əl-Əcəli” əvəzinə “əl-Bənazii” oxumalı (-132-).

¹⁴⁸Ə.Vəlidinin əvvəlki məruzələrinin mətnindəki səhvlərə dair verdiyi düzəlişlər tərcümə zamanı nəzərə alınmış və mətnin müvafiq yerlərinə keçirilmişdir- P.V.

AZƏRBAYCANIN TARİXİ COĞRAFIYASI

Prof. Əhməd Zəki Vəlidi

IV

Bakı - Ərəş - Şəki – Zaqatala (Keçən mətnin davamı)

ŞƏKİ - Şəki xəritələrdə Nuxa yazılan şəhərin adı olub qədim gürcü və erməni mənbələrində Şakha, ərəblərdə Şəki (P.V.), Şəkə (P.V.; İbn Xordadbeh, 123; İstəxri, 183; Bəlazuri, 205), Şəki (P.V.; Yaqut), Şəkən (P.V.; İbn əl-Fəqih, 293; Bəlazuri, 194), Şəkin (P.V.; Məsudi, Müruc, II, 68) və s. kimi yazılmışdır. Onun şərqdə hüdudu Göyçay idi, qərbdə Qanıq və Qaşqa-çay ilə Gürcüstanın Kaxetiya vilayətindən ayrılırdı. Qədim coğrafiya alimləri keçmiş Şəki şəhərinin topoqrafiyasına, şəhərin və vilayətin sakinlərinin etnik mənsubiyyətinə və dilinə aid dəqiq məlumat vermirlər. Hal-hazırda Şəki sancağında “Udi”lər vardır. Onlar miladın ilk əsrində Strabonun [əsərində] xatırlanan “Uti”lərin qalığını təşkil etmiş olmalıdırlar. Əvvəlcə bu qəbilə Kürün cənubunda, indiki Gəncə, Şamaxor, Tavus tərəflərdə rəskunlaşmışdı. Ərəblər gəldiyi vaxt belə idi (Bəlazuri, 203). Onların 15.000 nəfərə qədər davamçıları indi qismən ortodoks erməni-gürcü xristianlığında olub, Nij, Sultan-Nuxa və Vartaşen kəndlərində yaşayırlar. Dilləri Dağıstanın cənub-şərq dilləri qrupuna daxil olub çox qədimdən müxtəlif türk şivələrinin təsirinə məruz qalmışdır və Markvart türkcənin udi dilinə təsirini çox qədim zamanlara aid edir¹⁴⁹. Mən, onların adlarının Xəzər xaqanı Harunun məktubunda olan türk qəbilələri siyahısındakı bir ada (Awuz) oxşadığından və başçıların da, Təbəriyə görə, Tarxan ləqəbi daşdığından, onların türk olmasını ehtimal edirəm. Hal-hazırda Sultan-Nuxa udiləri yalnız türkcə danışırlar.

Məsudinin dövründə Şəki əhalisi xristian olub aralarında müsəlman tacir və sənətkarlar yaşayırdı. [Buranın] hakimi Azərnərsəh ibn Humam adlı bir nəfər idi¹⁵⁰. Şirvan və Dağıstan hakimləri kimi Arranın Mihrəkan xristian zadəganları da özlərini sasanı mənşəyindən göstərməklə xoşlanırdılar; onların arasında Sasani Atrnərsə adını (-145-) daşıyanlara IX əsrdə də təsadüf olunur¹⁵¹. Məqdisiyə görə (s. 376) “Şəki düz yerdədir. Əhalisinin əksəriyyəti xristian olub, şəhərin came [məscidi] müsəlmanların bazarında [yerləşir]”. Buna əsasən keçmiş zamanlarda müsəlmanların bazarının xristianlardan ayrı olduğunu [söyləmək olar]. Həmin müəllif sonra (s. 382) bu şəhərin Tiflisdən Dərbəndə gedən dağ yolunun üzərində olduğunu göstərir. Tiflisdən Telaviyə (indiki) iki mərhələ, Telavidən Şəkiyə iki mərhələ, Şəkiddən Ləxzana (P.V.) iki mərhələ, Şəkiddən Dərbəndə (Bab - P.V.) üç

¹⁴⁹Streifzuge, s. 49.

¹⁵⁰Məsudi, Müruc, II, 68.

¹⁵¹Brosset, Histore de la Georgienne, I, ikinci qisim, 480.

mərhələ məsafə vardır. Hüdud əl-aləmin müəllifinə görə, Şəki 70 fərsəxə qədər uzanan bir vilayətdir. Abad və zəngindir (vər. 33^b). Məqdisi Şəkini də, Qəbələ kimi, kiçik bir şəhər sayır (s. 51). Ərəbcə Dərbənd tarixinə görə, Şəkiddə hakim olan sülalə hələ XI əsrdə belə qeyri-müsəlman idi. 1067-1072-ci illər arasında Şəki hakimi kimi Əxsərtənəh ibn Kalbəq göstərilir. Bu əsərin müəllifi həmin Əxsərtənəhi məlun ləqəbləndirir (s. 31). Səlcuqilərdən əvvəl Şəkinin şirvanşahlara tabe olmadığı anlaşılır. 1067-ci ilin martında şirvanşaha tabe olan Hərhəri bin Kərki (P.V.) üsyan qaldırıb Şəkiyə yaxın “Hire-Manastrı?” (Dəskərət əl-Hire - P.V.) adlı yeri işğal edir və onu Şəki hakimi Əxsərtənəh ibn Kalbəqə verir; şirvanşah Fəriburz ibn Salar əsgər toplayıb Dəskərəti geri almaq istəsə də, buna müvəffəq olmur (s. 47). 1067-ci ilin sonunda səlcuqi Alp Arslan Şəkini fəth etdi; lakin şəhərin hakimi Əxsərtənəhi görünür öz yerində saxladı. Çünki Alp Arslanın döyüşlərində iştirak edən əşdəddilərdən Arran hakimi Fəzl ibn Şavur geri dönrəkən onun yolunu kəsən abxazlılar tərəfindən əsir götürülərək Əxsərtənəhin əlinə verilmişdi. O da, onu Abxaz hakiminə verir; lakin Fəzl son nəticədə azad oldu (s. 30, 31). 1071/2-ci ildə şirvanşah Fəriburz həmin Fəzl ibn Şavurla ittifaq bağlayıb Şəkiyə tabe olan Maluğ qalasını fəth etdilər (s. 28, 31, 44, 50). Bura əvvəlcə müsəlmanlara aid olduğu halda, Əxsərtənəh onu işğal edib buraya müsəlman olmayan [bir nəfəri] naib təyin etmiş imiş. Həmin Maluğ Şəkinin şərqində Kəkçə sancağında yerləşən Balıx kəndi ola bilər (beş verstlik xəritədə 65³⁰-41⁰⁰). Həmin ildə şirvanşah Fəriburzun qardaşı Kərdəhəm bin Salar Şəkiddə vəfat edir və cənəzəsini Şamaxıya gətirərək dəfn edirlər (s. 50). Buradan Şəkinin həmin 1071/2-ci ildə şirvanşahın idarəsinə keçdiyini və Əxsərtənəhin də Gürcüstana tərəf çəkilməmiş olduğunu anlamaq mümkündür. Bundan sonra da Şəki gürcülərlə ixtilaf obyektinə olmuşdur. 1117-ci ildə buranı gürcü knyazı David istila etmişdir.

1225-ci ildə (16) xarəzmşah Cəlaləddin şirvanşah Fəriburzdən Məlikşah Səlcuqi dövründə Şirvan üzərində müəyyənləşdirilmiş vergiləri tələb etmişdi; şirvanşah isə “Məlikşah dövründə Şəki və Qəbələ bizə aid idi, indi deyildir” (-146-) cavabını verərək verginin həmin nisbətdə azaldılmasını istəmişdi¹⁵². Yaqut Həməvi (Şəki - P.V. - məqaləsində) “Şəki Ermənistanda (mənbədə “Ərminiyyədə” kimi verilir - P.V.) bir vilayətdir; Şəkinin dəriləri (gön-dərisi) buraya aiddir və məşhurdur. Tiflisə yaxın, Kür çayı üzərindədir (sic!)” yazır¹⁵³.

Monqollar dövründə Şəki böyük əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Həmdullah Qəzvinidə adı belə çəkilmir. Teymurun dövründə [Şəki] fatehin Gürcüstan səfəri ilə bağlı xatırlanır¹⁵⁴. Teymur gəldiyi zaman burada monqolların Oyrat qəbiləsindən Seyid Əli Şəki hakimi idi. Onun oğlu [Seyid Əhməd - P.V.] Teymur,

¹⁵²Nəsəvi, mətn, s. 146,176.

¹⁵³Müsyö Minorski (E.İ., Şəki məqaləsi) Yaqutdakı Şəki dəriləri buraya aiddir (P.V.) cümləsini Şəki ətrafındakı bir kəndə aid olduğunu zənn etmiş və bunun da indiki Vartəşenin qərbindəki Calut kəndindən ibarət olduğunu söyləmişdir ki, əlbəttə bu, yanlış fikirdir.

¹⁵⁴Z.N.1.731; II, 204,218,222.

Miranşah və Miranşahın oğlu Ömər Mirzənin yanında mötəbər əmirlərdən hesab olunurdu. Lakin bununla bərabər, Şəkidə keçmiş zamanlardan hakim olmuş bir sülalənin də monqollar dövründə yaşadığı bəlli olur. Bu nəslin son təmsilçilərindən XIX əsrin başlanğıcında yaşamış Fətəli xanın oğlu Kərim Ağa tərəfindən yazılıb Şəki qazısı Əbdüllətif Əfəndiyə aid edilən¹⁵⁵ Şəki tarixində Şah İsmayıl zamanında Şəki hakimi olaraq xatırlanan Həsən Sultan (Həsən bəy), atası Şəkixan, onun atası Qutulxan, onun atası Əlican Candar, onun atası Qara Keşiş olmaqla keçmiş keşişlərə gedib çıxır və Həsən Sultanın üçüncü atası (ulu babası - P.V.) sayılan Əlican Candarın islamı qəbul etdiyi göstərilir. Lakin səfəvi tarixçisi İskəndər Münşiyə görə bu “Həsən bəy” qədimdən burada hökm sürmüş (-147-) şirvanşahlar nəslindən bir sülaləyə mənsubdur¹⁵⁶. Abbasquluxan [Bakıxanov] da bu fikirdədir¹⁵⁷. 1551-ci ildə Şah Təhmasib Şəki vilayətini həmin bu Həsən bəyin oğlu Dərviş Məhəmmədin əlindən alaraq özünü də öldürtdü. Səfəvilər Şirvanda olduğu kimi, Şəkidə də yerli sülalələri hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb başqalarını təyin etmək yolunu tutdular. 1578-ci ildə Şəki osmanlıların əlinə keçdi. Onlar isə yerli sülalələri himayəyə götürdülər. Osmanlı və sonra (1606-da) Şah Abbas dövründə yerli hakim kimi Şahmir xan göstərilir. Bu yerli hakimlər osmanlılar və Nadir şahın dövründə sünni əhalinin müdafiəçiləri kimi nəzərə çarpırlar

Son dövr Şəki xanlarının həyatında Gələsən-Görəsən qalası mühüm rol oynamışdır. Bu qala, oranı dəfələrlə ziyarət etmiş əmircanlı Əbdüləli bəyin və Seqalın dediklərinə görə, indiki Nuxadan 8 km, Kişdən bir km yuxarıda, Kiş çayının sağ sahilində olan yüksək qayalardadır; əhəmiyyətli abidəsi qalmamışdır; qalanı Şəki hakimi Hacı Çələbinin Nadir şaha qarşı [mübarizə üçün] tikdirdiyini rəvayət edirlər¹⁵⁸. Amma bu qalanın, Kiş qalası ilə bərabər, hələ 1551 -ci ildə (h. 958) səfəvi şahı Təhmasibin Şəki vilayətini zəbt etdiyi vaxt, keçmiş zamanlarda

¹⁵⁵Risalə əvvəlcə Dorn tərəfindən “Bəhr-i Xəzər və ətrafına aid islam mətnləri” külliyyatında (Auszüge aus Muhammedanischen Schriftsteller, S.Pütürburg, 1858) və son zamanlarda Bakıda, rusca tərcüməsi ilə birlikdə, “Azərbaycan tarixinə dair məqalələr” sırasında (Материалы по истории Азербайджана, вып. 1, Баку 1920) nəşr olunmuşdur. Kitabın yazılması 1829-cu ilin may ayının 25-də (1244-cü ilin ziqədənin 20-də) başa çatdırılmışdır. Müəllifin özünü axırıncı müstəqil Şəki xanı Səlim xanın qardaşı Fəth Əli xanın oğlu olduğunu iki yerdə qeyd etməsinə baxmayaraq, Dorn və Aşmarin əsəri Şəki qazısı Abdulla Əfəndiyə aid etmişlər. Seqala görə (Кавказский вестник, 1902, №1, январь, с. 80) Fəth Əli xanın ancaq Kərim Ağa adlı bir oğlu olmuşdur. Bunun dörd oğlundan ikincisi Mustafa Ağa rus ordusunda k o r n e t* rütbəsini almış və 1895-ci ildə nurani yaşında vəfat etmişdir. Mustafa Ağa şair və tarixçi olub türk və əcəm dillərində əsərlər və Şəki tarixi yazmışdır; Seqal da bu əsəri öz məqaləsində ixtisarla vermişdir. Buradan aydın olduğuna görə, Mustafa Ağanın əsəri nəşr olunmuş həmin Şəki tarixindən istifadə edilərək yazılmış və orada mövcud olmayan bəzi hissələr [əşərə] əlavə edilmişdir. 1829-cu ildə yazılan bu əsər, yəni nəşr olunmuş Şəki tarixi, hər halda Mustafa Ağanın atası Kərim Ağa tərəfindən yazılmışdır. Mustafa Ağanın qız tərəfindən nəvəsi əmircanlı Əbdüləlibəyin dediyinə görə, Kərim Ağa da məlumətli şəxs idi.

¹⁵⁶İskəndər bəy Münşi, s.62: Həsən bəy ata-babadan oranın hakimləri nəslindən və şirvanşahlar cəh-cəlalından idi. (P.V.).

¹⁵⁷Güllüstan-i İrəm, s. 81.

¹⁵⁸Сегал, Кавказский вестник, 1902, №1, (январь), с. 784.

heç bir hökmdara təslim olmayan qüvvətli bir qala olduğu göstərilir¹⁵⁹. Məncə Teymur tarixində “Gəl-Gör-Get” adı ilə xatırlanan qala elə Gələsən-Görəsən qalasından ibarət olmalıdır. Bunu İbn Ərəbşah xatırlayır. Onun yazdığına görə, bu qalanın üç tərəfi qaya olub, ancaq bir tərəfdən yolu var ki, ona da min bir çətinliklə, bir uçurum üzərində salınmış körpüdən keçib gedirlər. Körpü götürüldükdə kimsə [qalaya] çıxıb bilmir. Bunu Gürcüstan səfəri ərəfəsində Teymurun Pir Məhəmməd adlı bir zabiti Lührasb adlı qalabəyinin (düzdarın) əlindən böyük fədakarlıqla almışdır¹⁶⁰. Bu Pir Mehmet, ehtimal ki, Teymurun 1387-ci ildə (17) həmin vilayətdə olduğu vaxt, Şəki dağlarında fəaliyyət göstərən əmir Mehmed Bərlas¹⁶¹ olmalıdır. “Gəl-Gör-Get” kəlməsi, Teymurun Şəki ətrafına gəldiyi vaxt buraların artıq türkləşmiş olduğunu göstərir.

Nadir şah 1734, 1741-ci illərdə Şəki və Qəbələdə olmuşdur. Yerli sünni əhali və bəylər Nadir şahla mübarizə məqsədilə birləşərək (-148-) səfəvilərdən əvvəl bu ölkədə hakim olmuş sülalədən Hacı Çələbini¹⁶² rəhbər kimi tanıdılar. O, Nadir şahın təyin etdiyi şiə hakimini qəbul etmədi və “Gələsən-Görəsən” qalasında möhkəmlənib Nadirə qarşı müvəffəqiyyətlə müqavimət göstərə bildi. Eyni zamanda, gürcülərlə də ciddi müharibələrdə oldu. 1759-cu ildə Hacı Çələbinin vəfatından sonra Şəki, Qəbələ və Ərəş müstəqil oldular və yalnız sözdə Qacar sülaləsinin ali hakimiyyətini qəbul edirdilər. Bu dövrün xanlarından Hacı Çələbinin nəvəsi Hüseyn xan və onun oğlu Kor Mehmed Həsən xan və qardaşı Mehmed Səlim xan mühüm şəxsiyyətlər olmuşlar. Mehmed Səlim xan 1795-ci ildə hökumət mərkəzini Gələsən-Görəsənə köçürdü. Qacarların məğlubiyyəti və Qarabağ xanlarının Rusiyaya itaətinin ardınca, 1805-ci ildə [Şəki də] Rusiyaya tabe oldu. Sonra üsyan qalxsada, 1813-cü ildə şəhər tamamilə ruslar tərəfindən işğal olundu. Hal-hazırda Şəki - Nuxa şəhəri bir xan sarayına malik qaladan və onun ətrafında çoxlu məhəllələrə bölünmüş “şəhər”dən ibarətdir. Qala şəhərin hündür yerində, Yuxarı-baş, Ağvan, Sarıtorpaq və Bazarbaşı ortasında yerləşib dövrəsi min yüz metrə qədər daşdan düzəldilmişdir və kvadrat şəklindədir. Bazarbaşı məhəlləsinə tərəf bir, şimala tərəf digər bir qapısı var və bu son qapı ruslar dövründə daima bağlı qalmış və yalnız 1920-ci ildə Num Paşa zamanında açılmışdır. Qalanın cənub qapısı yanında bir came məscidi vardır ki, rusların dövründə kilsəyə çevrilmişdi.

¹⁵⁹İskəndər Münşi, 62: Gələsən-Görəsən qalası çox uca və möhkəmdir və heç bir qüdrət sahibinin kəməndi onun zirvəsinə düşməmişdir (P.V.).

¹⁶⁰İbn Ərəbşah, s. 144: (Şahiyyə qalası.... Onun adı güman edildiyinə görə, gəl, gör, getdir, yəni buyur gəl, gör və qayıt... Onun üç tərəfi yüksəkliklərə ucalan hündür qayalıqlarda tikilib, yolu dördüncü tərəfdəndir. Onunla əlaqə sarıdan çətinlik var ki, bu da cürbəcür məşəqqətlərdən sonra bu qalanın qapısına çatmaq üçün sıldırım qaya üzərində salınmış körpüdür. Həmin körpüyə qalxsan güclü qalanın giriş qapısını görəcəksən (P.V.). Bu topoqrafik məlumatın yerində tədqiqə ehtiyacı vardır.

¹⁶¹Z.N.I.405.

¹⁶²Hacı Çələbi, atası Qurban, onun atası Əlişan, onun atası Bağlı bəy, onun atası Dərviş Məhəmməd ki, sonuncu Şah Təhmasib tərəfindən öldürülmüşdür.

Num Paşa gəldikdən sonra bir daha məscidə çevrilmişdir. Şimal qapısı tərəfdə isə böyük bağçalı və yonma daşdan tikilmiş Xan sarayı vardır. Daxili çox bəzəkli olub divarlarında kitabələr, xanlar zamanına aid şəkillər olduğu söylənilir. Qalanın digər qismində rus əsgər qazarmaları, həbsxana və digər müəssisələr mövcuddur. Rəşid Əfəndioğlu bir də indiki şəhərin xaricində Göri-Çayın mənsəbində daha bir qədim qala qalığının olduğundan xəbər verir¹⁶³. Şəki şəhəri haqqında osmanlı mənbələrində də məlumat vardır. 1581-ci ilin oktyabrın sonunda Şəki vilayətində olmuş osmanlı müəllifi Aşiq Çələbi əsl qəsəbəyə rast gəlməmişdir. Şəki hakimi Şahmir xandan “Şəki şəhərdir, yoxsa kənddir?” sorduqda, “Əvvəlcə Şəki bir şəhər idi. Lala Mustafa Paşa Şirvanı aldığı zaman Şəki əhalisi əsgərlərin ehtiyacını təmin edə bilməyib şəhəri tərk edərək dağlara dağılmışlar. Osmanlı əsgərləri də qışda Şəkinin taxta evlərini odun əvəzinə istifadə etdiklərindən şəhər xarab olmuş və əhali kəndlərdə qalmış (-149-), şəhərə dönməmişlər” cavabını almışdır. Aşiq Çələbiyə görə, bu vilayət çox abad və məhsuldardır¹⁶⁴. Evliya Çələbi Şəkini Ərəşdən iki mənzil şimalda göstərir. Onun yazdığına görə, Şəki “Bir tərəcik üzərində, daşdan [tikilmiş] gözəl qaladan ibarətdir. Gəncə qapısı və Şirvan qapısı adlanan iki qapısı vardır. Üç min ev, yeddi mebrablı məscid, karvansara və hamamlara malik bir qaladır”. Evliya Çələbi burada Mirzə Əlibəy camesi, Lağuş Əhmədbəy, Üçüncü Murad camelərinin olduğunu söyləyir¹⁶⁵. Hal-hazırda elm aləmində olan hakim fikir qədim Şəki şəhərinin Nuxadan başqa yerdə olması fikridir. Cənab Minorskinin söylədiyi bir rəvayətə görə, qədim Şəki indiki Nuxanın cənubi-qərbində Şəkili (Şhekili) adlanan kəndin yerində olmuşdur¹⁶⁶. Başqaları isə şəhərin ancaq 1772-ci ildə, qədim şəhərin güclü seldən xarab olduğu vaxtda indiki yerinə keçirildiyini, qədim şəhərin [isə] yenə eyni Kiş çayının (kənarında), hal-hazırda Carabad adlanan yerdə olduğunu söyləyirlər¹⁶⁷. Minorskiyə görə, Nuxa kəlməsinə XVIII əsrdən əvvəl təsadüf olunmur¹⁶⁸. Cənəşviliyə görə, indiki şəhərin yerində əvvəlcə Nux-Patis kəndi mövcud olmuşdur¹⁶⁹. Amma Kərim Ağa və oğlu Mustafa Ağanın tarix [kitablarında] şəhər keçmiş və yeni dövrlərdə Şəki və Nuxa adlarının hər ikisi ilə adlanmaqdadır. Seqalın və Əbdüləli bəyin söylədiklərinə görə, Nuxa adı Nuxut kimi də tələffüz edilmişdir. Katib Çələbidə (s. 402) “Şirvan və Gəncə səmtlərinə yaxın Dağıstan ərazisində iri bir qəsəbə kimi böyük Nuxud kəndi” xatırlanır. Məncə bu indiki Nuxadır. Katib Çələbiyə görə, bu Nuxadan Xaçmaza, oradan da Qbaya gəlirlər. Bu, əlbəttə, Qəbələ olasıdır; çünki eyni müəllif deyir: “Nuxadan Gəncəyə gedən yolun üzərində bir mərhələ məsafədə Kiçi-

¹⁶³И. Азкомстарис, III, 65.

¹⁶⁴Мənazил əl-əvalим Nuri Османியə нүсхəsi, №3032, вэр. 271-272.

¹⁶⁵Е. Чələби, U, s. 289.

¹⁶⁶Е.İ. “Şəki” məqaləsi

¹⁶⁷Изв Азкомстарис, III, 72

¹⁶⁸Е “Şəki” məqaləsi.

¹⁶⁹Gürcü şəhzadəsi Vaxuşti, Gürcüstanın coğrafiyası, guscası (Записки Кавказского отдела Русского географического общества, книжка XXIV, вып. 5, Тбилиси, 1904) s. 117 haşiyə

Dəhənə mövcuddur. Ulu-Dəhənə Kiçi – Dəhənədən iki mildə (təqribən 4 km) Gəncə yolunun bir tərəfində qalır. Həmin Ulu-Dəhənədən iki dayanacaqda Xaçmas, oradan iki mənildə Qba yerləşir”. Bu son Qba da əlbəttə Qəbələdən, Xaçmas, Kiçi və Ulu-Dəhənə isə bu gün Nuxa-Gəncə və Nuxa-Qəbələ arasında olan kəndlərdən olmalıdır¹⁷⁰. Buna əsasən (-150-) Nuxa, Nuxud qədim Şəki kəlməsinin sinonimi olaraq XVII əsrin başlanğıcında, ehtimal ki, hələ XVI əsrdə işlənmişdir. Mustafa Ağanın tarixində vilayət mərkəzi olan Şəkinin səfəvilərdən əvvəl Qutula xanın oğlu Şəkixan zamanında indiki Nuxanın 20 km cənubunda və indiki şose yolunun üzərində, hazırda Cəfərabad ilə Haybulaq arasındakı Aravətən kəndinə köçürüldüyü göstərilir¹⁷¹. Həmçinin Əbdüləli bəy Şikinın məşhur alimlərindən Əyri-Boyun Əbdürrəhim Qazının vilayət mərkəzinin bir zamanlar Turğut-Navur yanında olduğu barədə bir rəvayətin mövcudluğunu bildirdiyini söyləyir. Amma bu Şəki, tarixçi və ravilərin ümumi qənaətinə [görə], şəhərin səfəvilər və osmanlılar dövründəki indiki yerində olduğu mərkəzindədir. Hal-hazırda bu şəhər Qafqaz dağlarının qollarından birinin alçaq yamacının sonunda, 750 metr yüksəklikdə yerləşir. Əgər şəhər, Məqdisinin dediyi kimi, bir zamanlar düzən yerdə mövcud olmuşdursa, bu ancaq XV-XVI əsrlərdən daha əvvəlki dövrlərdə ola bilər. Bununla bərabər, Kiş çayının böyük sellər vaxtı dağıntı törədərək Şəkinin ətraf məhəllələrini (bəlkə, bir vaxtlar iç qalasını da) başqa yerə köçürməyə məcbur etdiyi də məlumdur.

Hal-hazırda Şəkiddə mövcud olan Xan sarayı Kör Mehmed Həsən xan tərəfindən 1797-ci ildə tikilmişdir¹⁷². Sarayın qısa tarixini Əfəndioğlu Rəşid bəy vermişdir¹⁷³. Bura 1925-ci ildə həmin Rəşid bəy, Şərifoğlu, Tağioğlu, İsmayıloğlu tərəfindən tədqiq edilmişdir¹⁷⁴, lakin həmin tədqiqatların nəticələri hələlik mətbuatda nəşr olunmamışdır. Qalanın inşası, Mustafa xana görə¹⁷⁵ Hüseyin xana (1765), digərlərinə görə¹⁷⁶ Kör Mehmed Həsən xana (1790) aid edilməkdədir. Bu, əlbəttə, şəhərin iç qalasıdır. Evliya Çələbinin söylədiyi iki qapılı qala indiki qalanın yerində daha əvvəllər mövcud olmuş bir qala ola bilər. Şəhərin qədim çöl qalası Rəşid bəyin dediyi Gör-Çayda divarlarının qalıqı qalmış qala olmalıdır ki, [hələ] tədqiq olunmamışdır. Şəhərin dabbagçılar məhəlləsindəki came [məscidini] də əhali osmanlılar dövrünə aid abidə kimi tanıyırmış. Şərifoğlu şəhərdə “Almalı” adlanan alçaq qaya üzərindəki camedə onun 1692-ci miladi ilində tikildiyini

¹⁷⁰Katib Çələbi Şirvan və Muğan məntəqələri haqqında [danışarkən] bizə məlum olmayan, ehtimal ki, rəsmi marşrutlardan istifadə etmişdir; amma, bunları öz bildiyi kimi təsnif edərək yanlışdır. O, bu marşrutda da Xaçması Quba vilayətindəki Xaçmasla eyniləşdirərək Qəbələni Quba oxumuş ola bilər.

¹⁷¹Кавказский вестник, 1902, № 1, с. 74.

¹⁷²Изв. Азкомстарис, III, 65.

¹⁷³Изв. Азкомстарис, III, 65.

¹⁷⁴Изв. О.О. изуч. Аз., II, 67

¹⁷⁵Кавказский Вестник, еуні I, s. 8

¹⁷⁶Изв. Азкомстарис, III, с. 72.

bildirən bir daş lövhə oxumuşdur¹⁷⁷. Şəhər [əhalisinin] içdiyi su (-151-) çay suları deyil, dağlardan doqquza qədər borularla gətirilən bulaq sularıdır ki, təbii xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşsa da,¹⁷⁸ [çəkilmə] tarixləri öyrənilməmişdir. Hüdud əl-aləmin müəllifi Şəki nahiyələri haqqında [danışarkən] digər mənbələrdə təsadüf olunmayan iki şəhər -Suq əl-Cəbəl və Sənbatman barədə məlumat verir. [Müəllif bunlardan] birincisi haqda: “Şəkiyə tabe şəhər olub Bərdə hüdudundadır”, ikincisi barədə: “Şəkinin son hüdudunda hasarı qüvvətli bir şəhərdir; hər iki şəhər abaddır” yazır. Bu şəhərlərin yerləri məncə məlum deyildir. Teymurun 1386-cı ildəki səfəri ilə [əlaqədar] Şəki ətrafında Tənkəgüt və Aqcəb vilayətləri göstərilir¹⁷⁹. Tənkəgüt monqollar dövründə gəlib məskunlaşmış bir qəbilənin adıdır. İndi də bu adda bir kənd Zaqatala vilayətində (64³⁰ - uzunluq, 41³⁰ -en dairəsində) mövcuddur. 1399-cu ilin sonunda Teymur Arran-Qarabağından Şəkiyə gəlib Şəkinin dağ və meşəlik ərazilərində Xəmşə dərəsi adlı yerdəki qeyri-müsəlman əhlinə qarşı yürüş etdi. Zəfərnəmənin öz məlumatına görə, Xəmşə buradakı kafirlərin başçısının adı idi; qaçdı, Teymurun əsgərləri də onu Aq-su dərəsinə qədər təqib etdilər¹⁸⁰. Minorskiyə görə, bu Xəmşə Kaxetiyadakı Eliseni ola bilər. Aq-su isə Şəkinin qərbindəki Qurmux çayının bir qolu olan Aq-su olmalıdır¹⁸¹.

ZAQATALA - Şəkinin qərbindəki vilayətlərdən Alazan hövzəsinin bir hissəsi hal-hazırda Azərbaycana, Jora hövzəsi isə tamamilə Gürcüstana aiddir. Alazanın türkcə adı Qanıq-suyu və yaxud Qınıq-suyu, Joranın türkcəsi isə Qubur-suyudur. Səfəvi və osmanlı mənbələrində bu iki ad işlənir¹⁸². Dorna görə Alazanı yerlilər Qanıq-çay adlandırırlar¹⁸³. Amma bu gün Azərbaycanda nəşr edilmiş və mənim gördüyüm xəritədə hər iki çayın gürcü adları yazılmışdır. Qanıq, yaxud Qınıq Türkmən-oğuz qəbiləsinin adıdır. Qabur, Qubur isə türkcə su yolu, su borusu deməkdir. Qanıq hövzəsinin Şəkiyə bitişik hövzələri (-152-) Məsudidə (Müruc, II, 67) və Hüdud əl-aləmdə (vər. 33^a) Sənariyə adlandırılmışdır. İstəxriddə (s.193) Şəki ilə Sənariyə arası Əbriyə (P.V.), digər nüsxəsində isə (B.G.A.IV, 405) Ənbəriyə (P.V.) adlanmışdır. Bəlazuridə Tiflis tərəfdən gələrkən (s.203) bugünkü Kaxetiya (Xaxit - P.V.) Kuxitiye (Xuxit -P.V.), sonra sıra ilə Ərthal, Alan qapısı yəni Dəriyal keçidi, Sanariyə Düdaniyə, yəni yuxarı Samur göstərilir. İbn Əsəm əl-

¹⁷⁷ Изв. О.О. изуч. Аз. II, 69.

¹⁷⁸ Изв. О.О. изуч. Аз., VI, 126 ill.

¹⁷⁹ ZN, I, 405.

¹⁸⁰ ZN, I, 222-227.

¹⁸¹ Minorsky Transcaucasien. Journ. Asiat, 1930, II, 104-107.

¹⁸² Aləm aray-i Abbasi, s. 616: ruxdane-yi Qanıq (P.V.), s. 175: ab-e Qubri (P.V.), s.614: ruxdane-ye Qubri (P.V.); Ali, Kunh əl-əxbar, s. 494: nəhr-e Qənəq (P.V.) ilə nəhr-e Qabur (P.V.), s. 495^a: Qanıq (P.V.); Nüsrətnamə, vər. 132; Ab-e Qubr, Qubr suyu, Qanıq (P.V.); Şücaətnamə, 19^a: Qənəq (P.V.); Rəhimzadə İbrahim-Çavuş, 21^a : Qənəq suyu (P.V.), 19^a, 22^a: Qənəq suyu (P.V.), 19^b: Nəhr-e Qabur (P.V.); Hammer tarixi, türkcəsi, VII, 65-66.

¹⁸³ Dorn. Kaspi, 329,330. Bu adın Qanıq və Qınıq kimi tələffüz olunması eyni adı daşıyan Oğuz tayfasının adının da iki şəkildə tələffüz olduğunu göstərir.

Kufidə də Sanariyə və Kaxetiya ayrı verilir¹⁸⁴. Sonrakı tarix [əsərlərində] , məsələn, səfəvi və osmanlı mənbələrində, Sanariyə adına heç təsadüf edilmir və yalnız Kaxit və başqa adlar göstərilir. Sanariyə adı Ptolomeydə də vardır (Eavagol). Saint-Martin bunu erməni mənbələrində Dzanar [kimi] yazılan vilayət ilə eyniləşdirir¹⁸⁵. Professor Marra görə, bunlar Qanıq (Alazan) çayının baş tərəflərindəki bugünkü Thuş adlı çeçen qəbiləsindən ibarətdirlər¹⁸⁶. Xəlifəliyindən əvvəl qısa bir müddətdə Erməniyə valisi olmuş Abbasi xəlifəsi Əbu Cəfər əl-Mənsur Erməniyədə olduğu vaxt Sanariyədə Kəbran ərəzində qalmışdır¹⁸⁷. Qanıq və Qobur hövzələri monqollardan əvvəl xristian və qeyri-türk ünsürlər ilə məskun idi. Bununla belə, burada türklər çox qədimdən yerləşməyə başlamışlar. Hələ əməvi Mərvan ibn Məhəmməd Dariyal keçidi tərəfdən etdiyi Xəzər səfərində Xəzər ölkəsindəki “Səqalibeh”dən 20 min ailəni Kaxetiyağa gətirərək yerləşdirmişdir, lakin onların [öz] əmirlərini öldürərək qaçdıqları Bəlazuridə (s. 208) qeyd olunmuşdur. Sonralar səlcuqilər zamanında bəzən toplu qırpaq qəbilələrinin burada yerləşdirildiklərinə dair xəbərlər vardır. O cümlədən 1118-ci ildə gürcü kralı II Davidin yardım üçün Dariyal keçidini keçib gedən 40.000 qırpaq ailəsini bu tərəflərdə yerləşdirdiyi məlumdur¹⁸⁸. Ancaq Qanıq nəhrinin orta hissələrində, sahillərində indiki Zaqatala vilayətinə, xüsusilə Azərbaycan tərəfdən gəlib yerləşən türk qəbilələri öz mövqelərini mühafizə ede bilməmişlər, başqaları [isə] ya özləri çıxıb getmişlər və yaxud hökumətlər tərəfindən başqa yerlərə köçürülmüşlər. Nuxanın yuxarısında Kiş çayı üzərində Kiş şəhəri mövcuddur. Bu çox qədim şəhərlərdəndir. Erməni mənbələrinə görə, xristianlıq qəbul edən ilk arranlıların başçısı ilk kilsəni həmin Giş-Kişdə bina etmişdir (-153-). Şəhər Tsuketiye adı ilə tanınmış bir xristian sancağının mərkəzi olub¹⁸⁹, əvvəlcə Şəkiyə, sonra isə şirvanşahlara aid idi. Sonradan tamamilə Nuxaya ilhaq edildi. Qanıq çayının Əgri-çayın qərbindəki ikinci sol qolu olan Qurmux-çayı kənarında Qurmux qalası mövcud idi. İndi ona İlisu deyirlər. Minorskinin fikrincə, türkcə İlisu gürcücə Eliseni kəlməsinin türkcələşdirilmiş şəklidir. Burada qaynar mədən suyu da vardır. Eliseni Qanıq çayının sol sahilində Kiş-çay ilə Beyləqan-çay arasındakı yerlərə aid edilirdi¹⁹⁰. 1587-ci ildə Şah Abbas Qurmux qalasına islami qəbul edən gürcü şahzadəsi Vaxaşişvilini sultan (başçı) təyin etdi. Onun oğlanlarından Əli Sultan tanınırdı və bura XIX əsrdə ruslar tərəfindən ləğv edilincəyə qədər, İlisu sultanlığı adı ilə sultanlıq oldu. [İlisu] 1747-ci ildə Nadir şahın vəfatından sonra tamamilə müstəqil oldu. Əhalisi ləzgilər, müsəlman gürcülər və monqollardan

¹⁸⁴Topqarı nüsxəsi, c. II, vər. 242: əs-sanariyalılar kafirlər tayfasındandır. Harran /Curzan/ ilə torpağında olan əs-Sanariyə və Xaxit əhalisi birlik /icma/ yaradıblar (P.V.).

¹⁸⁵Saint Martin, *Memoires historiques et geographiques sur l'Armenie*. I, 233-5.

¹⁸⁶Bulletins de l'Academie Russe, 1916Ş p. 1379-1408; Minorsky. E.İ. “Tiflis” məqaləsi, s. 797.

¹⁸⁷İbn Əsəm əl-Kufi, c II, vər. 236^a.

¹⁸⁸Brosset, *Histori de la Georgie*, I, 363.

¹⁸⁹Vaxuşti, s. 115.

¹⁹⁰Vaxuşti, s. 117.

ibarət idi. Şahzadə Vaxuşti buradakı qəbilələri monqol adlandırır. Hal-hazırda burada qırpaq, cəlair, şeyxlər, əmircanlı, əlibəyli, inaxlı kimi qəbilə adları vardır. Müstəqil İlisu sultanı Əhməd Sulan 1803-cü ildə Beyləqan əhalisi ilə bərabər rus tabeliyini qəbul etdi. Axırcı sultan Daniyal Bəyə ancaq Qurmux hövzəsi tabe idi.

Qurmuxun qərbində, hal-hazırda Zaqatalanın yanındakı çay gürcü mənbələrində Pipinet adlanır. Qəsəbə də bu adda idi. Kaxetiyanın gürcü hakimi V Levan (1520-1574) buraya Lək ləzgilərini dəvət edərək yerləşdirdi və qəsəbə Car, Djar (yaxud - Çari - P.V.) adını aldı¹⁹¹. Bunun beş-altı km cənubundakı Tala, kəndi ilə bərabər, Çarutilə adı ilə tanınmış və buradakı ləzgilər Nadir şaha qarşı ciddi müqavimət göstərdiklərindən (1739-cu ildə) darmadağın edildilər. Bu hadisə ilə əlaqədar ləzgilərin (Car, Carux, Əqzipər - P.V.) adlı istehkamlarının adı çəkilir¹⁹². Qəsəbə və nahiyənin indiki adı, Minorskiyə görə, hələ səfəvilər dövründə istifadə olunmuş ad olmalıdır.

Eyni zamanda Minorski bu kəlməni Zekat Əli [kimi] oxuyur. Amma mənim öyrəndiyimə görə, Tala və Tələ bu vilayətin ləhcəsində meşə içindəki yüksək yerdə olan məskən, ev mənasında, Kazak (Qazax) sancağı türkləri ləhcəsində isə ümumiyyətlə “yüksək alan” (meydan) mənası kəsb edən türkcə sözdür. [Bu söz] kitablarda Tib (P.V.), tarixçi Alidə fəthə ilə Təl (P.V.) yazılmışdır. Bu tərəflərdə axırı həmin kəlmə ilə qurtaran bir neçə kənd adı vardır. Zaqatala [adının] yerli tələffüzü “Zakartala” [şəklindədir]. Görünür [bu ad] Zakar, yaxud Zakir adlı (-154-) birinə mənsub “alan” və ya “məskən” deməkdir. Nahiyənin Qanıq çayına yaxın yerlərində, Sarısu adlı vadidə, İti-Tala adlı kənd vardır. Rusların Balacar yanındakı Hacı-Həsən kəndindən başlayıb Şamaxı, Qəbələ və Şəki istiqamətindən Sığnağa gətirmək istədikləri və proyekt halında qalmış dəmiryolunun qərb hissəsi həmin İti-Talanın yanında Qanıqı (Alazanı) keçir. Alidə İttelə yazılan bu ad Evliya Çəbbi tərəfindən İt-Tili oxunmuşdur ki, uydurma deyilsə, [buranın] əhalisinin hələ Evliya Çələbinin zamanında monqolca danışdıqlarını göstərir. Həqiqətən bu ərazilər tamamilə monqollar dövründə gələn qəbilələr tərəfindən məskunlaşmış yerlərdir. [Onlar] Evliya Çələbinin dövründə də qədim dillərindən bəzi kəlmələri qoruyub saxlamış ola bilərlər¹⁹³. Bu ərazinin qərbindəki Beyləqan-çay nəhri və Beyləqan qəsəbəsi də (müasir Belokan - P.V.) gürcü mənbələrinə görə, çox qədimdir. Gürcü müəllifi Canaşvili bu çayı və qəsəbənin adını gürcü dilində izah etsə də, belə olmayıb; Arran və Dərbənd tərəflərindəki Beyləqanlar (18) kimi [onun da] Arran və yaxud Yəhudi Xəzər mədəniyyəti ilə əlaqədar bir adın olması ehtimal edilə

¹⁹¹Vaxuşti, s. 117.

¹⁹²Mirzə Mehdi xan, 159, 219, 220.

¹⁹³Evliya Çələbi Dərbənddən Dağıstan yolu ilə Tiflisə qayıdarkən Şəki və Zaqatala vilayətlərindən keçmiş və oralarda monqolca sözlər də eşitmiş, amma bu dili qaytaqlara aid edərək qarışdırmışdır. Qəbələ, Şəki, Zaqatala vilayətlərinin bəzi yerlərində monqol dilinin hakim olduğu coğrafi adlardan da məlum olur. Calut, Könqut, Tanqut, Cunut kimi monqol qəbilə adları ilə bərabər Zekrit, Sabalut, Zunut, Uxut, Ermənit kimi yerli adlar da monqolca cəm şəklini qəbul etmişlər.

bilər. Əslində bu Beyləqanda da yəhudilər yaşamışdır¹⁹⁴. Qanıq çayının Beyləqan nahiyəsi ilə üzbaşlı cənub sahilində Qaraağac və Sığnaq nahiyələri vardır. Sığnaq qədim yunan mənbələrində KanBuonun, ərəblərdə (Bələzuri və başqalarında) Qambizan adlanır. Ərəblər buranı hələ 646-cı ildə fəth etmişdilər. Gürcü mənbələrinə görə, bu nahiyə, yaxud qəsəbə eyni zamanda Kisiqi və əhalisi Kitzili adlanmışdır¹⁹⁵. Qaraağacın yanında hal-hazırda Tsarskie Kolodtsi adlanan qəsəbənin keçmiş adı Dedolis imiş. Qızıl Orda xanı Bərkə xan bu əraziləri özünə tabe edərək həmin dövrdə buralarda (görünür Dəşti-qıpçaq tərəfdən) bir çox monqol qəbilələri və xüsusilə, Padar qəbiləsini yerləşdirmişdir. Dedolis qəsəbəsi də türkcə Tükürmüş adlanmış ola bilər. Sığnaq və Qaraağac da o zaman inkişaf tapmış olmalıdır. Sığnaq, yaxud yerli tələffüzə görə, Sığnax kəlməsi, Dorna görə, “təbii istehkam yeri”¹⁹⁶ deməkdir. Bu söz, həmin mənada Qafqaz Azərbaycanının dağlıq yerlərində, osmanlı və Nadir şahı aid tarix kitablarında çox təsadüf olunur¹⁹⁷. Bu (-155-) kəlmə “Qala” mənasında da işlənir. Sır-Dərya hövzəsində bu adla Sığnaq şəhəri olduğu məlumdur. Şahzadə Vaxuştinin verdiyi məlumata görə, səfəvilər dövründə bu vilayəti idarə edən xanlar indiki Qaraağac ətrafında böyük saraylar tikdirmişlər. Qaraağacdən Qubur (Yora) çayının Kürə töküldüyü yerə qədər bütün bu ölkə, [əhalisinin] əksəriyyətini təşkil edən padarların adı ilə, Upadar adlanmışdır¹⁹⁸. Səfəvilər dövründə burada “İyirmi dörd Qacar” adlanan qəbilə yerləşdirilmiş, amma onlar [sonradan] həmin ərazidən geri dönmüşlər¹⁹⁹. Nadir şah bütün bu vilayəti xaraba qoydu. [O,] Padarlı və Muğanlı qəbilələrini buradan köçürüb başqa vilayətlərdə və Xorasanda yerləşdirdi. Hal-hazırda Qanıq - Qubur arası [ərazilər] Gürcüstana aiddir (-156-).

Şərhlər və qeydlər

(1) - Ə.Z.Vəlidi kril qrafikasında olan əsərlərin adlarını, texniki səbəblər üzündən latın qrafiki ilə vermişdir. Tərcümədə həmin əsərlərin adlarının orijinalda olduğu kimi, yəni kril əlifbası ilə yazılması məqsəduyğun sayılmışdır.

(2) - Ə.Z.Vəlidin Bərdənin və Zəncanın Azərbaycana daxil olmaması və monqollar dövründə də belə olduğu barədəki fikri birmənalı qəbul edilə bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, monqollar dövründə Azərbaycan adı ilə təkcə cənub əraziləri, yəni tarixi Atropatena ərazisi deyil, eyni zamanda vahid Azərbaycan vilayəti nəzərdə tutulurdu. Belə ki, Azərbaycan həm vahid vilayətin, həm də onun bölündüyü 4 əyalətdən birinin adı idi (geniş məlumat üçün *bax*: V.Z.Piriyeu.

¹⁹⁴Vaxuşti, s. 118.

¹⁹⁵Vaxuşti, s. 120.

¹⁹⁶Von Natur sehwer zugaengliche Ort (Dorn, Geschichte der Georgier, s. 335).

¹⁹⁷İskəndər Münşi, s. 62, 634, 635; Mirzə Mehdi xan, s. 145, 156.

¹⁹⁸Vaxuşti, s. 117, 119.

¹⁹⁹İskəndər Münşi, s. 718,721.

Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, Müəllim, 2006, s. 66). Bu fikri az sonra müəllifin özü də təsdiq edir və yazır: “Azərbaycan istilahı daha geniş mənada Dərbəndə qədər Qafqaz Albaniyasını da əhatə edir” (*bax*: I, s. 3).

(3) - Orijinalda “Qudyal” sözünün üzərinə xətt çəkilmiş və əl ilə “Rubas çay” yazılmışdır.

(4) - Müasir Gilgilə çayı nəzərdə tutulur.

(5) - Mətnə “Əs-Şeybani” səhvən “Əs-Şeybabani” kimi verilir.

(6) - Müəllifin azərbaycanlıların ermənilərlə qardaş olmaları fikri çox qəribə səslənir və heç də həqiqətə uyğun deyildir.

(7) - Runas boyaq otunun bu ərazidə bitməsi barədə F.Rəşidəddin (1247-1318) xəbər verir. Müəllif onu “Dərbənd runası” adlandırır və şoran torpaqların münbitləşdirilməsi üçün əlverişli olduğunu hesab edir (*bax*: V.Z.Piriyev. Fəzlullah Rəşidəddinin “Asar və əhya” əsəri və Azərbaycan - Azərb. SSR EA Xəbərləri, TFHS, 1998, № 1, s. 69).

(8) - Mətnə müəyyən uyğunsuzluq nəzərə çarpır: müəllif “Yevlax dəmiryolu stansiyasından Nuxaya, Qutqaşəndən Nuxaya” yazmaqla fikir dolaşığı yaradır. Əslində “Yevlax dəmiryolu stansiyasından Nuxaya” olmalıdır. Çünki o, Ərəş barədə məlumat verərkən “Yevlax dəmiryolu stansiyasından Nuxaya gedən şose yolu” ifadəsini işlədir (*bax*: III, s. 2).

(9) - Müasir Hacı-Həsənli kəndi nəzərdə tutulur.

(10) - Orijinalda “Əl-Salma” sözünün üzərinə xətt çəkilmiş və müəllif onun “Əl-Sulami” oxunmasını məsləhət bilir (*bax*: III, s. 8).

(11) - “Kufi xətti ilə yazı” sözləri mətnə əl ilə əlavə olunmuşdur.

(12) - Buradakı “?” işarələrinin hər ikisi mətnin Özündə vardır.

(13) - Rusiya EA Şərqşünaslıq İnstitutunda mühafizə olunan nüsxədə bu cümlə mətnə əl ilə əlavə olunmuşdur.

(14) - “Qarabağ” adlı yerlər Azərbaycandan başqa Qarsda, Şimali Qafqazda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Əfqanıstanda və s. yerlərdə də mövcuddur. Azərbaycanda, eyni zamanda “Surxab Qarabağı” (və ya “Kiçik Qarabağ”) və “Təbriz Qarabağı” adlı yerlər də var idi. Kür və Araz çayları arasındakı Qarabağın “Arran Qarabağı” adlanması onun digər Qarabağlardan, xüsusilə Xəzərin şərqindəki “Baqdis Qarabağı”ndan fərqləndirilməsi ilə də bağlı ola bilər.

(15) - Mətnə səhvən “1381-ci il” verilir. Teymur Qəbələdə 1387-ci ildə olmuşdur. Qəbələninin bu dövrdə dağıdılması, xarabaya çevrilməsi fikri sonralar da təkzib edilmişdir (*bax*: Ə.H.Rəhimov. Bədr Şirvaninin Qəbəlayə həsr etdiyi şeir. - Azərb. SSR EA Xəbərləri, TFHS, 1973, № 2, s. 48-53).

(16) - Mətnə səhvən “1925-ci il” verilir.

(17) - Mətnə səhvən “1381-ci il” verilir.

(18) - Müəllifin yazdığından 3 yerdə - Arranda, Zaqataladan qərbdə və Dərbənd tərəfdə Beyləqan adlı məskənlərin olduğu anlaşılır.

Terminlər

A l a c a - rəngarəng zolaqlı ipək parça.

D irhəm- (ərəbcə - pul) müxtəlif mənalar kəsb edir: 1) 2,97 q. xalis gümüşə bərabər qədim ərəb gümüş pulu kimi 695-ci ildən kəsilməyə başlamış və ərəblərin başqa ölkələrlə ticarətində işlənilməmişdir; 2) İraqda 50 filsə, yaxud dinarın 20\1-nə bərabər xırda pul vahidi olmuşdur; 3) Mərakeşin pul vahidi kimi 100 dirhəm 16,43 manata bərabər idi (1978); 4) Misir və Sudanda qiymətli metalların çəki ölçüsü olmuş və 3,12 qrama bərabər idi (*bax*: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III, s. 471).

Fərsəx - fərsəng, pərsəng - qədim uzunluq ölçü vahidi. 12.000 addım idi (təqribən 6-8 km). Bəzi yerlərdə hər fərsəxdən bir daş və ya ağacdən işarə qoyulduğu üçün *daş*, *ağac* da deyilirdi. Müxtəlif ölkələrdə ölçüsü müxtəlif olurdu. Bəzi yerlərdə fərsəx, hətta 9,5 km, digər yerlərdə isə 5-6 km-ə bərabər idi (*bax*: ASE, IX, s. 538). Ə.Z.Vəlidiyin dediyindən isə 1 fərsəxin cəmi 5 km olduğu anlaşılır (*bax*: mətn, I, s. 6).

Kornet - fransızca “cometta” (bayraq, bayraq qaldıran zabit) sözündən olub XV-XX əsrin əvvəllərində bir sıra ölkələrin süvari qoşunlarında kiçik zabit rütbəsi olmuşdur. Əvvəllər rota bayrağını aparan zabit kornet adlanırdı. Rusiyada 1801-ci ildə təsis edilmiş, 1917-ci ildə ləğv olunmuşdur (ASE, V, s. 513).

Quruş - Türkiyədə 1687-ci ildən kəsilmən gümüş sikkədir. Əvvəllər çəkisi 19, 27 q. olmaqla pul vahidi rolu oynamışdır. 1844 və 1916-cı il qanunlarına əsasən xırda puldur. Türkiyə lirəsinin 100\1 bərabərdir, 40 paraya bölünür (*bax*: ASE, III, s. 282).

Liva - Osmanlı imperiyasında əyalətə tabe olan inzibati-ərazi vahidi olmuşdur. Sinonimi “Sancaq” olan liva “mirliva” (sancaqbəyi) tərəfindən idarə olunurdu (*bax*: Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı: Şuşa, 2000, s. 572).

Mənzil - uzunluq ölçü vahididir və Ə.Z.Vəlidiyin məlumatından təxminən 22-23 km olduğu anlaşılır (*bax*: mətn, s. 64).

Mərhələ - uzunluq ölçü vahididir. Lakin, onun dəqiq ölçüsünü müəyyənləşdirmək çətindir. Ə.Z.Vəlidiyin məlumatından mərhələnin heç də kiçik ölçü vahidi olmadığı anlaşılır. Məsələn, müəllif Şabrandan - Niyazabada 1 mərhələ (*bax*: mətn, I, s. 8), Tiflisdən Telaviyə 2 mərhələ, Telavidən Şəkiyə 2 mərhələ, Şəkidən Dərbəndə 5 mərhələ (*bax*: mətn, IV, s. 1-2) və s. olduğunu yazır. Təxmini hesablamalar 1 mərhələnin 25 km olduğunu deməyə imkan verir.

Mil - ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif ölçülərdə işlənmiş uzunluq vahididir. Böyük Britaniyada 1 dəniz mili təx. 1,85 km, 1 quru mili təx. 1,6 km olmuşdur.

Coğrafi alman mili təx. 7,42 km, köhnə rus mili təx. 7,46 km, köhnə Roma mili 1,48 km idi (ASE,V, s. 561). Ə.Z.Vəlidinin də bu barədə məlumatı müxtəlifdir; belə ki, müəllif bir yerdə milin 7,5 km (*bax*: mətn, II, s.1), digər yerdə isə cəmi 2 km (mətn, IV, s. 6) olduğunu göstərir.

Sancaq - əsas mənası “bayraq” deməkdir. Eyni zamanda Sultan Türkiyəsində:

1) hərbi-len birliyi; 2) inzibati-ərazi vahidi (vilayətin bir hissəsi) mənalarında işlənilməmişdi

Verst - 1 verst 1920-ci il uzunluq vahidinə görə 5,334 metrə bərabər olmuşdur (*bax*: Военная энциклопедия. - Сытинская энциклопедия - 1912 г.).

Z i r a - qullac - təxminən 48 sm-ə bərabər uzunluq ölçüsüdür.

Göstəricilər

Coğrafi adlar

A

Abxaz
Abşeron
Abşiron
Afşaran
Ağasibəy, oba
Ağcəb, vil.
Ağdaş
Ağdaş, qala
Ağdaş, nahiyə
Ağdaş, sancaq
Ağsu, çay
Ağsu, dərə
Ağsu, qəs.
Ağvan
Axsadam-Baba, türbə
Axtı, sancaq
Alan (meydan)
Alan qapısı
Alazan, çay
Alban
Albaniya
Alciqan, çay
Allah-Əkbər, ada
Almalı, körpü
Almalı, qaya
Almaniya
Altay
Altı Ağac
Amu-Dərya
Anadolu (Rum) Ankara- 15
Aran
Aravətən, k.
Araz, çay
Arran
Arran Qarabağı

Asian Asqurə
Atropatena
Avarlar ölkəsi
Avropa
Avuz
Ayasofiya
Azərbaycan
Azərbaycan, cənubi-qərbi

B

Bab
Bab əl-əbvab
Babel
Bacrəvan
Bərdhic-Cavad, məntəqə
Bərdic
Bərmək
Bərməki
Bərvac
Bərzənç
Bərzənç, keçid
Bərzənc
Bibi-Heybət
Bifərd
Biqərd, dərə
Biqərd, qala
Bilad əl-Ləkz
Bombey
Bonn
Böyük Britaniya
Böyük Dəhnə
Buxara
Bursa
Buzdi, dəyirman
Bünyadəşt

C

Cabalanı, dağ
Calut,k
Car, qəsəbə
Carabad
Carh, k.

Carux
Cavad
Cavad, vil.
Cavad, körpü
Cavad, sancaq
Cəfərabad
Cəlayir, mənzil
Cəmadar, qala
Cənubi Qafqaz
Cəsr-e Samur
Cəzirət əl-Burkan
Cibal
Cizəx, şəhər
Cuci ulusu
Cusr-i Cavad
Cümə məscidi

Ç

Çağan Asqurə
Çağan Muran
Çari, qəs.
Çarutilə, k.
Çay kənarı, dayanacaq
Çəsmədan
Çərkəsbaşı
Çin
Çin məscidi
Çıraq, liva
Çu
Çuxur Qəbələ, k.
Çun-Dərya

D

Dağ, yer adı
Dağıstan Dağüstü, yer
Daqana
Dalan Navur
Dedolis
Deyləm
Deyləmilər, ölkə
Dəbil

Dəhnə, dayanacaq
Dəhinə
Dəlan-Navur
Dəmir qapı
Dərbənd
Dərbənd, bəylərbəylik
Dərbənd-i Xəzəran
Dərinq
Dəriyal, keçid
Dərniq
Dərtiq
Dərviş türbəsi
Dəskərət
Dəskərət əl-Hirə
Dəşti Girdiman
Dəşti Qıpcaq
Dəvəçi
Diməşq
Dinavər
Diridədə
Dizəx
Dizəxli, k.
Djar, qəs.
Doqina
Dudaniyə
Dzanar, vil.

E

Eavaqol
Eleseni
Enderab
Eranşəhr
Ermənistan
Ermənit

Ə

Əbhər
Əbisəh
Əbriyə
Əbşəran

Əcəm
Əfqanıstan
Əfşəran
Əgriçay
Əgzipər
Ənbəriyə
Ənbəsəh
Ərdəbil
Ərəb Əli Məmməd
Ərəş
Ərəş, körpü
Ərəş, qala
Ərəş, qoruq
Ərəş, liva
Ərəş, nəhr
Ərəş, sancaq
Ərəş, vil.
Ərəşçayı kənarı
Ərminiyyə
Ərnadərti
Ərthal
Əsani, liva
Əyriçay

F

Fars
Fəxrabad, k.
Fəxrubar, göl
Fərhad, k.
Fərhad Paşa, came
Fərruxzar, şəhər
Fərqañə
Filifli
Firuz Qubad, çay
Firuz Qubad, şəhər
Firuzabad
Fit, qala
Fransa

G

Gaesus, çay
Gambizan
Gelgin, çay
Gendərə, k.
Gerrhus, çay
Gettingen
Gələsən-Görəsən, qala
Gəl-Gör-Get, qala
Gəncə
Gəncə, vil.
Gəncə qapısı
Gilan
Gilək məscidi
Giləzi, dayanacaq
Gilgilə, çay
Gilgin, çay
Əl-Girani türbəsi
Girdədul
Girdiman
Girdiman, çay
Girdiman, çöl
Gotha
Göğçə, nahiyə, sancaq
Gör-çay
Göy-çay
Gülüstan, qala
Gülüstan, saray
Gürcüstan

H

Hacı-Həsən, k.
Hacı-Hüseyn, dayanacaq
Hacıqabul, göl
Harfaradinalu
Hasameh
Haybulaq
Helistan, qala
Heydər Şah, came
Heyrək, yayla

Hələv, nahiyə
Həlu, nahiyə
Həmədan
Həmədan, qala
Həsamiyə
Həzər Əhmədli
Hindistan
Hirə, monastr
Hövz, liva
Hövzə-Lahic, sancaq

X

Xaba-la
Xabalax (Qəbələ)
Xaçmas
Xaçmas, dayanacaq
Xaşmas (Qəbələdə)
Xaldan, qəs.
Xan-Abad
Xan məscidi
Xan sarayı
Xanəgah
Xəmşə, dərə
Xəzər, dəniz

Xəzər, şəhər
Xəzər, ölkə
Xəzran Dərbəndi
Xıdırzində
Xızır məscidi
Xocah, k.
Xodadərd, liva
Xorasan
Xudat
Xuxit
Xunlu
Xuzistan

i

İxir
İki qala
İle
İlxanilər, ölkə
İlisu
İlisu sultanlığı
İllen uyuğu
İraq
İraq-i əcəm
İran
İsfahan
İstanbul
İsterlitamak, mahal
İti-Tala, κ.
İt-Tele
İtil
İzmir

K

Kavkaz
Kaxetiya
Kalkutta
Kanbuon
Kastan, qala
Kaspi
Kazan
Kazax, sancaq
Ker, qala
Kerm
Kerve
Kəbran
Kənar-e ab-e Kur
Kəndək, k.
Kərəkrüz
Kərzədul, qala
Kəzrol, qala
Kəzrol
Kiçi Dəhənə

Kiçik Dəhnə
Kiçik Qarabağ
Kiçik Samur
Kiçik Tərtər, çay
Kilah
Kisicht
Kisiqi
Kiş
Kiş, çay
Kiş, qala
Kiş, şəhər
Koxanı
Kök təpə
Kökçə, sancaq
Kırım
Kurki, bazar
Kurre
Kuxitiye
Kuzkəllə
Külsərə, bazar
Kür
Kürə, liva
Kürdlər qapısı
Küzen, κ.

Q

Qabur, çay
Qafqaz
Qafqaz Azərbaycanı
Qafqaz dağları
Qala-Qalın Gümbəd
Qanbizan
Qanıq
Qanıq (Alazan)
Qanıq-Qubur
Qanıq, hövzə
Qanəq suyu
Qaraağac
Qarabağ-Qaraçay
Qara Küdəri

Qara Ulus, sancaq
Qaracaəhməd, məzarlıq
Qarasu, çay
Qarasubaşı
Qars
Qaşqa çay
Qaşqa Dərya
Qassani, liva
Qassani, sancaq
Qassaniyyə, k., liva
Qapucəsrəkə
Qayakənd
Qazaxıstan
Qba (Qəbələ)
Qəbələ
Qəbələ, qala
Qəbələ, sancaq
Qəbələ keçidi
Qəbirsu kənarı
Qəəlban, körpü
Qəle-i Biqurt
Qəle-i Gülüstan
Qələbad
Qəlhan, çay
Qələt əl-Yəzidiyyə (Şamaxı)
Qərbi Sibir
Qətran, qala
Qilə
Qınıq suyu
Qız qalası
Qız qülləsi
QızılAğac
Qızıl Burun
Qızıl Orda
Qəbur, hövzə
Qoçalançay
Qoyun ədli
Qoyun küçidi
Qoyun ulamı
Qoyunlu
Quba

Quba, liva
Quba, nahiyə
Quba, şəhər
Qubbe-i Məsud bin Davud
Qubur (İori)
Qulhan, çay
Qubur suyu
Qudyal, çay
Quin
Qum
Quni
Qurmux, çay
Qurmux, hövzə
Qurmux, qala
Quşlunca, aşırım
Qutqaşen
Qutluq Balıq, şəhər
Quyləmiyan, qala

L

Lağuş Əhmədbəy cameyi
Lahic, sancaq
Lakz, məmləkət
Laycan- Leninqrad
Leypsiq
Ləxan
Lək
Ləkz
Ləkzan
Ləsub
Ləzgi, məmləkət, dağ
Ləzgi qəsəbəsi
Ləzgi məscidi
Ləzgilər ölkəsi
Ləzgistan
Liman, qapı
Liran
Loci

M

Mahmudabad
Mahmudabad, liva
Maxacqala
Maku
Makuye
Maluq, qala
Maraa
Maraa, çay
Mehyadiyyə, qala
Mekter məscidi
Məbər-e Qəbəb
Məğrib
Mərakeş
Mərdəkan
Mərəzə
Məsqət
Məşhəd
Mixaylovka
Mixaylovski sad
Mingəçevir
Mirzə Əhməd məscidi
Mirzə Əlibəy cəməsi
Misir
Molla Həsən yurdu
Molla Əhməd məscidi
Monqolustan
Moskva
Movakaniyə
Muckabad
Muğan
Muğanıyyə
Mübarəki, k.
Müşkür
Müşkür, liva

N

Naxçıvan
Nardaran

Nemədabad, k.
Nemətabad, k.
Nemətava
Nəvai
Nis, k.
Niyazabad
Novşəhr, qəs.
Nuxa,
Nuxa, sancaq
Nux-Patis
Nuxut(Nuxa)

O

Oğuz qəbiristanlığı
Orenburq
Özbəgistan

P

Padar Şabran
Paris
Partav
Peterburq
Петровски-Махачкала
Pir Merizət Sultan
Pipinet
PirallahıPirsaat
Piruzə
Прикаспийские области
Pir Hüseyn, türbə
Pirmazar
Polşa

R

Ramana
Ran, çay
Rey
Rənaşah, dağ
Roma
Rubas, çay
Rum

Rusiya
Rustov, liva

S

Sabalut
Sabunçi
Schabran
Sader, sancaq
Saderu, sancaq
Səqali beh
Sağsiclə
Sağırı, dayanacaq
Salyan
Salyan, sancaq
Salyanə
Samoran (Şabran)
Samsix, mənzil
Samsuye
Samur, çay
Samur, körpü
Samur, nəhr
Samur, dayanacaq
Sanariyyə, k.
Sarı su
Saritorpaq
Sədu, k.
Səgarlibeh
Səməndər
Səmərqənd,
Sənariyə
Səbatman, şəhər
Səngər, k.
Sərir
Sərsur, çay
Sirhan, liva
Sisian
Sığnaq
Sınıq qala, came
Sır-Dərya
Sorx, qala

SSRI
Sudan
Suq əl-Cəbəl, şəhər
Sulaq, çay
Sultancıq
Sultaniyyə
Sultanqala
Sultan-Nuxa, k.
Suraxanı
Surxab Qarabağı
Surxab, qala
Surxab-e Kəldəmkilan, qala
Süleyman Səfəvi məscidi
Svyatoy, ada

Ş

Şabram
Şabran
Şabran, qala
Şabran, sancaq
Şaburan-Şah Abbas (II) karvansarası
Şah Abbas qapısı
Şah Abbas məscidi
Şah bağı
Şah Nəzər, k.
Şahiqə, qala
Şakha
Şam
Şamaxı
Şamaxı, bəylərbəylik
Şamaxı, qapı
Şamaxı, qəs.
Şamaxı, sancaq
Şamxor
Şammax, k.
Şammaxiyyə
Şeyx Bədrəddin, türbə - 74
Şeyx İbrahim məscidi
Şeyx Məzid, türbə
Şeyx Məraza

Şeyx Pir Hüseyn, türbə
Şeyx Şərimi, türbə
Şəhidlər, yer
Şəkə
Şəkən
Şəki
Şəki, sancaq
Şəki, nahiyə
Şəki, vil.
Şəki dağları
Şəkili, k.
Şeyx Dursun ibn Əhməd bəy Türbə
Şəki-Nuxa, şəhər
Şekin
Şervan
Şixlar, k
Şimali Əfqanıstan
Şimali Qafqaz
Şimali Tibet
Şirvan
Şirvan, bəylərbəylik
Şirvan, k.
Şirvan, vil.
Şirvan daşı
Şirvan qapısı
Şirvan Mahmudabadı

T

Tala
Tarım
Tavus
Tbilisi
Tela (Telavi)
Telavi
Terek, çay
Təbriz
Tabriz Qarabağı
Təxt-i Süleyman
Tələ
Təng boğazı

Təngə, keçid
Təngut, vil.
Tərğu
Tartar, çay
Thuş, qəs.
Tibet
Tiflis
Tilə
Tiribaba
Topqarı
Topqovaq danqı
Torpaq divar
Torpaqqala
Tsarskie kolodtsi
Tsuketi, sancaq
Turan
Turqut-Nuran
Turkənd
Türkistan
Türkiyə
Türkmənistan
Tükürmiş-
Türyan çay

U-Ü

Uxut
Uluçay
Ulu Dəhənə
Upadar
Ural
Utek
Ufa
Üçüncü Murad camesi

V

Vandan Xizrəsi
Varsan
Vartaşen, k.
Vulkan, qala
Wüstenfeld

Vyana

Y

Yanmir, sancaq
Yasamal, dağ keçidi
Yeddi su
Yelizavetpol
Yevlax
Yaqtan
Yəzidiyyə
Yıldız
Yora, çay
Yuxarı Azərbaycan
Yuxarı-baş
Yurt Bazar Ənbarci

Z

Zaqatala
Zakartala
Zekat Əli, yer
Zəncan
Zərdab
Zərdab, sancaq
Zərəfşan
Zikrit
Zunut

Qəbilə, tayfa və sülalə adları

A

Abxazlılar
Ağqoyunlular
Arran, dil
Arranlılar
Azərbaycanlı

C

Calut
Cəlayir
Cunut

Ç

Çeçen

D

Deyləmilər
Dərbənd haşimiləri

E

Elxanilər
Erməni

Ə

Əlibəyli, qəbilə
Əmircanlı
Ərəblər

H

Hindli
Hun

X

Xəzərlər
Xəzər türkləri

G

Gökdolak, tayfa
Gürcü

T

İnaxlu
İt-Tebel, qəbilə
İt-Til, qəbilə
İyirmi dörd Qacar, qəbilə

K

Kitzili, əhali
Könqut

Q

Qaçar, sülalə
Qaytaq
Qaytaq-monqol, qəbilə, dil
Qıpçaq
Qızılbaşlar
Qumuq

L

Ləhz-ləzgi
Lək ləzgiləri
Ləzgi
M
Monqol
Muğanlı
Müsəlman gürcülər

O

Osmanlı
Oyrat

P

Padar
Padarlı

R

Rus

S

Sabalut
Salut

Sanariyalı
Sasani
Səfəvilər
Səlcuqlar

Ş

Şeyxlər, qəbilə
Şəddadilər
Şirvanşahlar

T

Tanqut
Teymurilər

Thus (Çeçen qəbiləsi)
Türk
Türkmən
Türkmən-oğuz

U

Udi
Uti
Uxut

Y

Yəhudi

Z

Zekrit
Zunut

MÜNDƏRİCAT

Əhməd Zəki Vəlidi Toğanın “Azərbaycanın Tarixi Coğrafiyası” doğma dilimizdə 3	
Ön Söz.....	5
Zəki Vəlidi Toğanın həyatı və elmi yaradıcılığı.....	8
Azərbaycanın tarixi coğrafiyası	
I Məruzə. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası	12
II Məruzə. Bakı - Ərəş - Şəki – Zaqatala	26
Azərbaycanın tarixi coğrafiyası	
III Məruzə. Bakı - Ərəş - Şəki – Zaqatala (keçən mətnin davamı)	40
Azərbaycanın tarixi coğrafiyası	
IV Məruzə. Bakı - Ərəş - Şəki – Zaqatala (keçən mətnin davamı)	49
Şərhlər və qeydlər.....	58
Terminlər	60
Göstəricilər	
Coğrafi Adlar	62
Qəbilə, tayfa və sülalə adları	79

Əhməd Zəki Vəlidi
AZƏRBAYCANIN TARİXİ COĞRAFİYASI
Bakı, “Təhsil”, 2009.

Bədii və texniki redaktoru:

Abdulla Ələkbərov

Kompyuter tərtibatçıları:

Aqil Əmrahov, Səadət Quluzadə

Korrektoru:

Ülkər Şahmuradova

Çapa imzalanmışdır 10.12.2009. Kağız formatı 60x90 1/16

Fiziki çap vərəqi 7,0. Sifariş 130. Tiraj 500.

Qiyməti müqavilə yolu ilə.

“Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya” MMC

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^A